

Ελευθ. Π. Αλεξάκης, Δρ. Εθνολόγος, Κοιν. Ανθρωπολόγος

ΑΜΦΙΓΡΑΜΜΙΚΕΣ ΟΜΑΔΕΣ ΚΑΤΑΓΩΓΗΣ
ΚΑΙ ΓΑΜΗΛΙΑ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ ΣΤΟΥΣ ΑΛΒΑΝΟΦΩΝΟΥΣ
ΤΗΣ ΝΑ. ΑΤΤΙΚΗΣ-ΛΑΥΡΕΩΤΙΚΗΣ (1850-1940)

Με την παρούσα μελέτη επιχειρείται η καταγωγή των ομάδων που ανήκουν στην οντότητα στους Αλβανόφωνους της ΝΑ. Αττικής (Παλαιολόγος) για το χρονικό διάστημα 1850-1940. Αναφέρονται πάντα στους τους κωδικούς Κωδικός, Καλλιέργεια και Κοινωνία.

Το θέμα της στρατηγικής αναλύεται με περιγραφή πρώτα από τον αρχικό και μετά από τον επόμενο σταθμό και το σύστημα πολεμικής, όπου περιλαμβάνονται μαζί από τις γραπτές πληροφορίες και την επίσημη ιστορία (ολοκληρωτική, συμπληρωματική, περιληπτική κ.λπ.). Κατόπιν θα εξετάσονται οι γραμμές στρατηγικές και οι σχέσεις τους με τις ομάδες καταγωγής και τη συγγένεια.

Πριν προχωρήσει στη χώρα όπου είναι, θα είναι αναγκαίο να κάνει μια σύντομη αναφορά στην ιστορική εξέλιξη της Λαυρεωτικής και της ορεινής οντότητας στο διάστημα 1850-1940. Η ιστορική προέγερση θα εστιαστεί στην μετακίνηση και εγκατάσταση των ομάδων οντότητας στους κωδικούς.

Είναι καλύτερα να προηγηθεί εισαγωγή που ότι οι αλβανόφωνοι κάτοικοι αρχικά να εγκαθίστανται στην περιοχή από τα μέσα του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα. Δεν γνωρίζουμε όμως ούτε από προφορικές ούτε από γραπτές πληροφορίες με βεβαιότητα σε ποια κωδικούς της Λαυρεωτικής την κλίση πρώτα εγκαταστάθηκαν. Μπορούμε όμως να υποθέσουμε ότι με την πάροδο του χρόνου, από τα μέσα

ΛΗΣ ΝΥ ΑΛΛΙΚΗΣ-ΑΛΓΕΒΡΑΙΚΗΣ (1870-1879)
ΚΑΙ ΛΥΜΗΝΙΑ ΣΥΛΛΗΝΙΚΗ ΕΙΟΤΕ ΑΝΒΑΜΟΝΟΙΟΤΕ
ΑΝΦΕΛΒΑΡΚΕΣ ΟΜΑΝΕΣ ΚΑΥΛΕΙΟΤΕ

ΕΙΣ ΤΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ ΤΩ ΕΡΕΥΡΕΤΩ ΚΑΙ ΑΝΦΕΛΒΑΡΚΩ

1. Οικιστική εξέλιξη και οργάνωση της κοινότητας

Με την ανακοίνωση αυτή ολοκληρώνεται μια τριλογία με θέμα το γάμο, την οικογένεια και τη συγγένεια στους Αλθανόφωνους της ΝΑ. Αττικής (Λαυρεωτικής) για το χρονικό διάστημα 1850–1940. Αναφέρομαι πάντα στους τρεις οικισμούς Κουβαρά, Καλύβια και Κερατέα.

Το θέμα της σημερινής ανακοίνωσης θα περιστραφεί γύρω από την οργάνωση των ομάδων καταγωγής και το σύστημα συγγένειας, όπως παρουσιάζονται μέσα από τις γραπτές πληροφορίες και την επιτόπια έρευνα (συνεντεύξεις, συμμετοχική παρατήρηση κλπ.). Κατόπιν θα εξεταστούν οι γαμήλιες στρατηγικές και οι σχέσεις τους με τις ομάδες καταγωγής και τη συγγένεια.

Πριν προσχωρήσω στο κύριο θέμα μου, θεωρώ αναγκαίο να κάνω μια σύντομη αναφορά στην οικιστική εξέλιξη της Λαυρεωτικής και την οργάνωση της κοινότητας στο διάστημα 1850–1940. Η οικιστική προσέγγιση θα εστιαστεί στη μετακίνηση και εγκατάσταση των ομάδων συγγένειας στους τρεις οικισμούς.

Έχω αναφέρει σε προηγούμενη ανακοίνωσή μου ότι οι αλθανόφωνοι κάτοικοι άρχισαν να εγκαθίστανται στην περιοχή από τα τέλη του 14ου και τις αρχές του 15ου αιώνα. Δεν γνωρίζουμε όμως ούτε από προφορικές ούτε από γραπτές πληροφορίες με βεβαιότητα σε ποιες περιοχές της Λαυρεωτικής έγιναν οι πρώτες εγκαταστάσεις. Μπορούμε όμως να το εξακριβώσουμε με μια προσεκτική αναδρομή στο παρελθόν.

Οφείλουμε να αναφέρουμε ότι στην περιοχή, όπως και στην υπόλοιπη Αττική, υπήρχε την περίοδο εκείνη ελληνόφωνο στοιχείο.¹ Αυτό συνάγεται από την αδιάκοπη παρουσία αρχαίων ελληνικών τοπωνυμίων μέχρι σήμερα. Αναφέρω για παράδειγμα τα τοπωνύμια Εργαστήρια, Σούνιο, Θερικό (Θορικός), Όλυμπος κ.ά.² Επιβεβαιώνεται επίσης από την ύπαρξη ναών της τελευταίας βυζαντινής περιόδου (13ος–15ος αιώνας) που προϋποθέτουν πληθυσμό στις γύρω περιοχές.³ Επομένως οι αλβανόφωνοι έποικοι εγκαταστάθηκαν και αναμείχθηκαν με ελληνόφωνο πληθυσμό, ο οποίος όμως καθώς φαίνεται θα ήταν ολιγάριθμος μετά τις συνεχείς επιδρομές ξένων φυλών και κατακτητών (Φράγκοι, Καταλάνοι κλπ.). Έτσι εξηγείται η επικράτηση της αλβανικής γλώσσας.⁴ Αγνοούμε σε ποιο βαθμό οι ελληνόφωνοι, οι οποίοι έμαθαν την αλβανική, συνέχισαν να μιλούν και τα ελληνικά. Πολύ περισσότερο δεν γνωρίζουμε με απόλυτη βεβαιότητα σε ποια σημεία ή οικισμούς της περιοχής ήταν εγκαταστημένοι.

Από τους τρεις κυριότερους οικισμούς του τέως δήμου Θορικών τα Καλύβια είναι ο νεότερος. Όλες οι πληροφορίες συμφωνούν ότι ο οικισμός αυτός αρχικά αποτελούσε τις εγκαταστάσεις των κτηνοτρόφων του Κουβαρά, οι οποίοι έφερναν

1. Γ. Δ. Χατζησωτηρίου, Προέλευση και σύνθεση του πληθυσμού της ΝΑ. Αττικής (Μεσόγεια και Β. Λαυρεωτική), Πρακτικά Α' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής (Καλύβια 19–21 Οκτ. 1984), Καλύβια 1985, σ. 125.

2. Ε. Χρ. Κακαβογιάννη, Επιλογή τοπωνυμίων της Λαυρεωτικής, Πρακτικά Α' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής (Καλύβια 19–21 Οκτ. 1984), Καλύβια 1985, σ. 80–81: πρβ. και Α. Ι. Αντωνίου, Τα τοπωνύμια της Κερατέας (Σύλλογή τοπωνυμίων της ΝΑ. Αττικής), Αθήνα 1991.

3. Ελένης Γκίνη-Τσοφοπούλου, Εκκλησίες από την παλαιохριστιανική και βυζαντινή περίοδο στην περιφέρεια των Καλυβίων Λαυρεωτικής, Πρακτικά Α' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής (Καλύβια 19–21 Οκτ. 1984), Καλύβια 1985, σ. 189 κε': πρβ. και J. Koder und Fr. Hild, *Hellas und Thessalia: Tabula Imperii Byzantini*: Herausgegeben von H. Hunger, Band I. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Βιέννη 1976, σ. 195.

4. Η διάδοση της Αλβανικής σε ελληνικούς πληθυσμούς είναι γενικότερο φαινόμενο στην Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα. Οφείλεται εκτός των άλλων και στα προνόμια (απαλλαγή από φορολογίες κλπ.) που παρείχαν οι Τούρκοι κατακτητές στο αλβανόφωνο στοιχείο, το οποίο είχε επιφορτιστεί με το καθήκον της φύλαξης των περασμάτων (δερβενίων).

εκεί τα γιδοπρόβατά τους να ξεχειμάσουν.⁵ Άλλωστε μέχρι τελευταία ήταν γνωστά ως Καλύβια του Κουβαρά. Στα συμβόλαια μάλιστα της περιόδου 1857–1860 τα Καλύβια αναφέρονται ως Κάτω Καλύβια Κουβαρά ή πιο απλά Κάτω Κουβαράς. Εκτός όμως από τους Κουβαριώτες και πολλοί ξένοι κτηνοτρόφοι προερχόμενοι από άλλες εκτός Αττικής περιοχές είχαν στο χωριό αυτό τα μαντριά τους. Μια άποψη για την ονομασία τους είναι ότι επειδή το χωριό ήταν πεδινό, οι Τούρκοι το έκαιγαν την ημέρα κατά τις εχθροπραξίες και τη νύχτα οι κάτοικοι το ξανάφτιαχναν πρόχειρα, κατασκευάζαν δηλ. καλύβες. Οι πληροφορίες αυτές υποδηλώνουν την ύπαρξη του οικισμού πριν από την ελληνική επανάσταση αλλά όχι σε μόνιμη βάση.

Υπάρχει και η άποψη ότι η θέση ήταν κατοικημένη συνέχεια από την αρχαιότητα και ονομαζόταν Εννέα Πύργοι (Εννιαπύργια).⁶ Το τοπωνύμιο το αναφέρουν οι περιηγητές από τα μέσα της Τουρκοκρατίας και οι απογραφές των πρώτων δεκαετιών μετά την απελευθέρωση (1674–1844).⁷ Οι Εννέα Πύργοι όμως βρίσκονταν σε απόσταση ενός–δύο χλμ. από τα Καλύβια. Αντίθετα, οι περιηγητές δεν κάνουν μνεία οικισμού στην περιοχή με το όνομα Καλύβια, ενώ κάνουν λόγο για τον Κουβαρά και την Κερατέα την ίδια περίοδο.

Αποδεικνύεται επομένως από τα παραπάνω ότι η περιοχή ήταν κατοικημένη και πριν από την εγκατάσταση των Αλβανοφώνων αλλά όχι ο συγκεκριμένος χώρος, όπου σήμερα βρίσκονται τα Καλύβια.⁸ Η αναφορά εξάλλου του οικισμού των Εννέα Πύργων μέχρι την εποχή που παρουσιάζονται τα Καλύβια στις απογραφές (1832–1840) και η εξαφάνισή του αργότερα σημαίνει ότι ο δεύτερος οικισμός, λόγω της θέσης του κοντά στο δρόμο, αναπτύχθηκε σε βάρος του πρώτου.

5. Μεταξύ των πρώτων που είχαν τα μαντριά τους εκεί ήταν και ένας Κωνσταντίνος Νικολάκης. Οι Νικολάκηδες όμως ήταν ένα παρακλάδι της φάρας των Μιχαήλδων από τα Καλύβια.

6. Πρβ. τις παραδόσεις για τους εννιά αδελφούς και για τις αδελφές Βαλομάνδρα και Σκληρίτζα (αιτιολογικοί μύθοι για τα αντίστοιχα τοπωνύμια).

7. Αλεξ. Δρακάκη-Στυλ. Κούνδουρου, Αρχεία περί συστάσεως και εξελίξεως των Δήμων και Κοινοτήτων 1834–1939, Αθήνα 1939, τόμ. 1ος, σ. 34–35.

8. Γκίνη-Τσοφοπούλου, ό.π., σ. 195· Koder, Hild, ό.π., σ. 195· πρβ. και Δ. Καμπούρογλου, Μελέται και έρευναί, Αττικά, Αθήνα 1923, σ. 156–158.

Κάποια διαφωνία υπάρχει μεταξύ των κατοίκων των Καλυβίων αν το χωριό συγκροτήθηκε αποκλειστικά από οικογένειες Κουβαριωτών ή όχι. Η πρώτη άποψη στηρίζεται στις ιδιοκτησίες της γης, αν και οι Κουβαριώτες αγόρασαν αργότερα πολλά κτήματα στην περιοχή Εννέα Πύργων-Καλυβίων και από Τούρκους γαιοκτήμονες και από τη Μονή Πετράκη.⁹ Η άλλη στο γεγονός ότι αρκετές από τις παλαιότερες οικογένειες (φάρες) των Καλυβίων δεν παρουσιάζονται στον Κουβαρά, π.χ. Αγγέλου, Αγγελήδες, Μιχάληδες. Τούτο σημαίνει ότι η αλήθεια βρίσκεται στη μέση. Αρχικά δηλ. είχαν τις ιδιοκτησίες τους εκεί οι Κουβαριώτες, όπου άρχισαν να εγκαθίστανται μόνιμα μετά την απελευθέρωση και την ειρήνευση της περιοχής. Ο οικισμός όμως αναπτύχθηκε αργότερα με την εγκατάσταση κατοίκων και από άλλες περιοχές.

Από προφορικές πληροφορίες συνάγεται ότι οι παλιότερες οικογένειες στο χωριό είναι οι Αγγέλου,¹⁰ οι Ντρίτσηδες, οι Μιχάληδες (Μητρομιχάληδες)¹¹, οι

9. Οι ιδιοκτησίες τους κατά τις προφορικές πληροφορίες έφθαναν ως τη θάλασσα (Ανάβυσσο) και ειδικότερα στη Λυκουρίζα (τόπο των αγελαδοτόμαρων). Οι Κουβαριώτες αύξησαν τις περιουσίες τους, αγοράζοντας εκτάσεις από τον Τούρκο Σεΐχ Αμπέτη στη θέση Εννέα Πύργοι το 1837 (Γ. Α. Κ. φ. 32): Δημητσάντου Κρεμέζη, ό.π. σ. 64, υποσ. 39. Οι ιδιοκτησίες των Καλυβιωτών έφθαναν ως τις Κεφαλαριές (Κρέρεζε) του Ολύμπου.

10. Οι Αγγέλου υπάρχουν στην περιοχή από τα μέσα του 17ου αιώνα και παλιότερα ονομάζονταν Ζιώγας: πρβ. Γεωργίου Αγγελή Αγγέλου, Γενεαλογικών δένδρον οικογένειας Αγγέλου, κατοίκου Καλυβίων Αττικής (Καλύβια 1976, πολυγραφημένο) και την αφιερωματική επιγραφή του 17ου αι. με το όνομα Αγγελής Μιχάλη Ζιώγας στο ναό των Ταξιαρχών Καλυβίων: Α. Κ. Ορλάνδου, Παλαιοχριστιανικοί και Βυζαντινοί ναοί των Καλυβίων Κουβαρά, Αθηνά 35 (1923) 164. Επίσης Γκίνη-Τσοφοπούλου, ό.π., σ. 192. Από τους Αγγέλου προέρχονται και οι Παπαγγέλου.

11. Για τους Μιχάληδες λέγεται ότι κατάγονται από την Πελοπόννησο (Λακωνία). Ο Νίκος Μήτρος Μιχάλης πολέμησε μαζί με τον Καραϊσκάκη και φονεύθηκε στη μάχη του Ρουφ. Μετά την απελευθέρωση η χήρα του με τα παιδιά της ήρθε στα Καλύβια αλλά μη βρίσκοντας τόπο να μείνει, έφυγε στην Αίγινα. Επέστρεψε αργότερα αλλά επειδή η γη είχε καταληφθεί έπιασε τα κτήματα στις πλαγιές. Γι' αυτό τα κτήματα των Μιχάληδων είναι μέχρι σήμερα σ' αυτές τις θέσεις. Ορισμένα μέλη της φάρας υποψιάζονται ότι ίσως έχουν σχέση με τους Μαυρομιχαλάιους της Μάνης, γιατί κάποιον δικό τους Μιχάλη που ήταν μαύρος τον φώναζαν με αυτό το όνομα. Δεν θεωρώ πιθανή αυτή την εκδοχή, πιστεύω ότι η φάρα πρέπει να ήταν εγκαταστημένη στην περιοχή Καλυβίων (Εννέα Πύργοι), πριν από την ελληνική επανάσταση, γιατί ο φονευθείς

Αγγελήδες (Μητραγγελήδες)¹², οι Γκίνηδες¹³. Ένας από τους παλαιότερους οικιστές των Καλύβων ήταν ο Κουβαριώτης Αναστάσιος Γκίνης. Οι Γκίνηδες που είναι μια από τις παλιότερες και μεγαλύτερες φάρες της περιοχής και του Κουβαρά, όπως θα δούμε στη συνέχεια, έχει εξαπλωθεί σε όλη την περιοχή των Μεσογείων (Κερατέα, Μαρκόπουλο, Κορωπί κ.ά.) μέχρι το Λαύρειο. Αναφέρεται μάλιστα ότι παλιότερα διέδεται και ιδιόκτητη εκκλησία. Πρόκειται για τον Σιν Γκίνη (Άγιο Γιάννη) ημερεπιωμένη σήμερα, που βρίσκεται κοντά στον Κουβαρά. Και στις ιστορικές πηγές όμως οι Γκίνηδες θεωρούνται από τους πρώτους αλθανόφωνους εποίκους της Αττικής (πρβ. τον Γκίνο Μπούα Σπάτα).¹⁴

Από το χρονικό διάστημα 1830 ως το 1940, μετά δηλ. την απελευθέρωση, τα Καλύβια εποίκιστηκαν και αναπτύχθηκαν με εγκαταστάσεις από τα γειτονικά χωριά (Κερατέα, Κουβαρά, Μαρκόπουλο, Κορωπί) και από άλλες πιο απομακρυσμένες περιοχές: Εύβοια (Στύρα, Μαντούδι), Πελοπόννησο (Μέθανα, Γκούρα, Πόρτο Χέλι, Μεγαλόπολη, Ναύπλιο),¹⁵ το Αγκίστρι της Αίγινας, τα νησιά

στη Μάχη του Ρουφ αγωνιστής αναφέρεται ως καταγόμενος από τα Μεσόγεια. Ενδέχεται το όνομα Μιχάλης να το έλαβαν από το γειτονικό ναό των Ταξιαρχών, όπως και οι φάρες Αγγελου και Αγγελήδες, ενώ δεν είναι εντελώς απίθανη η κοινή καταγωγή αυτών των τριών ομάδων συγγένειας.

12. Πολύ παλιά είναι και η φάρα των Αγγελήδων. Αναφέρεται μάλιστα ότι ο Μαρίνης Αγγελής ήταν “καπιτάνος” στην επανάσταση, γι’ αυτό έλαβε ολόκληρο μερίδιο γης. Πρέπει να ήταν και αυτοί εγκαταστημένοι στην περιοχή πριν από το 1821. Μέλη της φάρας αυτής υποστηρίζουν ότι οι Αγγελήδες κατάγονται από την Πελοπόννησο. Από τους Αγγελήδες προέρχονται και οι φάρες Μαρίνηδες, Παπαμαρίνηδες, Σωτήρχου, Στάμου.

13. Στο μητρώο αρρένων της Κοινότητας Καλυβίων, όπου καταγράφονται οι γεννήσεις των αρσενικών παιδιών, και αρχίζει το 1845 καταγεγραμμένες οικογένειες ως το 1855 είναι: Δρίτσας, Λιουμάτης, Κόλλιας, Γιαννάκης, Γεωργάκης, Αγγελής, Κοντογιάννης, Σωτήρχος. Απ’ αυτές τις οικογένειες μόνο δύο συναντιόνται και στον Κουβαρά (βλ. πιο κάτω).

14. Σπ. Λάμπρου, Η ονοματολογία της Αττικής και αι εις την χώραν εποίκισεις των Αλβανών, Επετηρίς Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός 1 (1896) 166.

15. Η πλειοψηφία του αλθανόφωνου πληθυσμού στη ΝΑ. Αττική προέρχεται από τις γειτονικές περιοχές της Πελοποννήσου Κορινθία και Αργολίδα. Οι εγκαταστάσεις από την Πελοπόννησο στην Αττική είναι πολύ παλιά παράδοση. Σχέση με την Πελοπόννησο υποδηλώνουν τα βαφτιστικά ονόματα σε -άκης που μετατρέπονται σε επώνυμα, π.χ. Γιαννάκης, Γεωργάκης, Νικολάκης. Μια άλλη ισχυρή ένδειξη καταγωγής των Αρβανιτών της Αττικής από την περιοχή αυ-

του Αιγαίου ακόμα και από την Κύπρο.¹⁶ Εγκαταστάθηκαν επίσης μόνιμα πολύ ενωρίς και ελληνόφωνοι κτηνοτρόφοι από τη Δωρίδα, “βλαχιά”, όπως τους λένε οι ντόπιοι. Μετά το 1922 πραγματοποιήθηκαν και εγκαταστάσεις προσφύγων στα παράλια (Ανάβυσσος κ.ά.), ενώ μετά το 1940 εγκαταστάθηκαν Θεσσαλοί, που έρχονταν για το μάζεμα του αρακά. Από τα παραπάνω συνάγεται ότι πρέπει να στρέψουμε την προσοχή μας στους δύο άλλους οικισμούς, τον Κουβαρά και την Κερατέα.

Θα συνεχίσω λοιπόν, αρχίζοντας από την Κερατέα για πολλούς λόγους. Υπάρχουν αναφορές για τον οικισμό από τους παλιότερους περιηγητές Giraud, Wheler, Spon (1674 και 1675).¹⁷ Ο Wheler αναφέρει ότι την Κερατέα αποτελούσαν 20–30 αγροικίες. Ο Σατωβριάνδος εξάλλου λίγα χρόνια πριν από την ελληνική επανάσταση (1806) μας δίνει την πληροφορία ότι την αποτελούσαν δώδεκα αγροικίες που βρίσκονταν σε μεγάλη απόσταση η μια από την άλλη. Αυτό σημαίνει ότι ο οικισμός που είδε ο Σατωβριάνδος πρέπει να ήταν ο κεντρικός πυρήνας της κωμόπολης, καθώς την ίδια περίοδο υπήρχαν και άλλοι διάσπαρτοι μικρότεροι οικισμοί.¹⁸ Η σημαντική διαφορά στον αριθμό των οικιών μεταξύ 1674 και 1806 πρέπει να οφείλεται στη μεγάλη αναστάτωση και ερήμωση που υπέστη η περιοχή μεταξύ 1689 και 1700 από τον Τουρκοβενετικό πόλεμο (φυγή κατοίκων στα νησιά κλπ.), αλλά και από τις επιδρομές των πειρατών.

Από άλλες πληροφορίες γνωρίζουμε ότι επί Τουρκοκρατίας η Κερατέα ήταν έδρα του Οθωμανού διοικητή (σπαχή), ο οποίος είχε το διοικητήριο του στην κεντρική πλατεία του χωριού, το Μπιζάνι. Η Κερατέα ήταν επομένως παλαιότατο διοικητικό κέντρο. Είναι δηλ. από τους αρχαιότερους οικισμούς

τή είναι η παλιότερη ονομασία τους Αρμπέρι (Αρβανίτες) που είναι σε χρήση και στην Πελοπόννησο. Αντίθετα, στη Βοιωτία αυτοί ονομάζονται Αρβανίτες; πρβ. Κ. Η. Μπίρη, Αρβανίτες. Οι Δωρείς του νεώτερου ελληνισμού. Ιστορία των Ελλήνων Αρβανιτών, Αθήναι 1960, σ. 14.

16. Πρόκειται για την οικογένεια Φιλίππου ή Τζανίτη.

17. Βλ. Χρ. Ρώμα, Η Κερατέα της Αττικής, Κερατέα 1987, καθώς και την ανακοίνωση του Α. Ι. Αντωνίου, Ιστορική-οικιστική εξέλιξη, διαμόρφωση και αστικοποίηση της Κερατέας, σ' αυτόν τον τόμο.

18. Διάσπαρτοι οικισμοί υπήρχαν όπως αναφέρουν οι περιηγητές και σε μεγαλύτερες αποστάσεις, π.χ. Ολυμπος, Ντάρδιζα, Μιτροπίσι κ. ά.

της ΝΑ. Αττικής με συνεχή κατοίκηση που αρχίζει ασφαλώς πολύ πριν από την εγκατάσταση των Αλβανόφωνων.¹⁹ Υποθέτουμε ότι κατά τη βυζαντινή περίοδο θα αποτελούσε έδρα προνοιαρίου, γιατί πολλές φορές τα τούρκικα τιμάρια αντικατέστησαν βυζαντινές πρόνοιες.

Τα παραπάνω συμπεράσματα επιβεβαιώνονται από την ύπαρξη ερειπωμένων μεσαιωνικών (βυζαντινών) οικισμών στην περιοχή και ιδιαίτερα αρχαίων έργων, όπως το λεγόμενο Αδριάνειο υδραγωγείο που είναι σε χρήση μέχρι σήμερα.²⁰ Το έργο αυτό αποδεικνύει αδιάκοπη κατοίκηση του χώρου ανατολικά από το Κερατοβούνι (Πάνειο όρος). Σ' αυτή την περιοχή και ειδικότερα στη θέση Μεγάλη Αυλή τοποθετείται από τους ιστορικούς ο αρχαίος δήμος και ο οικισμός Κεφαλής. Το τοπωνύμιο εξάλλου Κερατέα έχει ελληνική προέλευση.²¹

Απομένει ο οικισμός του Κουβαρά. Στη θέση αυτή κατά την άποψη μου πρέπει να έγινε η παλιότερη συμπαγής εγκατάσταση των Αλβανόφωνων στη ΝΑ. Αττική. Αυτό συνάγεται από την ιστορία των οικογενειών. Στον Κουβαρά είναι εγκατεστημένος ο πυρήνας της μεγάλης ηγετικής φάρας των Γκίνηδων. Μερικά άλλα μικρότερα σόγια έχουν έρθει είτε από το γειτονικό Μαρκόπουλο, με το οποίο παρουσιάζεται να έχει ο Κουβαράς στενές σχέσεις επιγαμίας από τον προηγούμενο αιώνα, π.χ. οι Μπίκληδες, οι Κωνσταντίνοι, ίσως και οι Ντρίτσηδες,

19. Προς το τέλος του 18ου αιώνα οι Αλβανόφωνοι είχαν σχεδόν εξολοκλήρου επικρατήσει στον οικισμό σε βάρος του ντόπιου ελληνοφώνου στοιχείου, όπως δείχνουν τα επώνυμα των οικογενειών. Π.χ. σε έγγραφο που χρονολογείται το 1798 αναφέρονται οι παρακάτω οικογένειες στην Κερατέα: Σταμάτης, Ιωάννου, Λιούμης, Ρώμας, Γκίνης, Σωτήρχος, Κολιαδήμας, Πετρολιάγκης, Λάζος: Χρ. Στρατοκόπου, Η Κερατέα της Αττικής, Εν Αθήναις 1962, σ. 32. Ρώμα, ό.π. Στο μητρώο εξάλλου αρρένων του δήμου που αρχίζει από το 1824 καταγεγραμμένες οικογένειες ως το 1834, είναι: Πολίτης, Στέφας, Μέγγουλης, Κοντός, Μαγγανάς, Πρίφτης, Ρουμειώτης, Λεβαντής, Αδάμης, Ιατρού, Κοροβέσης, Λιάπης, Μαμάης, Μάλτζος, Παπαθανασίου, Ρώμας, Ρουμπάνης.

20. Α. Ι. Αντωνίου, Το Αδριάνειο Υδραγωγείο Κερατέας, Πρακτικά Β' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής (Καλύβια 25-28 Οκτ. 1985), Καλύβια 1986, σ. 151.

21. Υπάρχουν διάφορες εκδοχές για το τοπωνύμιο. Μια το συνδέει με το Κερατοβούνι (Πάνειο όρος), άλλη με τις Ξυλοκερατιές (χαρουπιές). Μια τρίτη το συσχετίζει με τη θέση Καραταία (αρχική ονομασία της Κεφαλής): Ι. Σαρρή, Τα τοπωνύμια της Αττικής, Αθηνά 40 (1928) 121-122.

είτε από την Κερατέα (Λιάγκηδες) είτε από άλλες πιο απομακρυσμένες περιοχές: Τα Στύρα και την Κάρυστο της Εύβοιας (Στουραϊτήδες, Ράπτηδες), το Πόρτο Χέλι (Χελιώτης), από τα Μέγαρα (Μπελήδες) κ.α.²²

Την παραπάνω άποψη ενισχύει και το γεγονός ότι ο Κουβαράς είναι χτισμένος σε ύψωμα σύμφωνα με τη συνήθεια των Αλβανοφώνων να εγκαθίστανται σε υψώματα κοντά σε πεδιάδες και σε περάσματα. Η τοπική παράδοση μιλάει για πρώτη εγκατάσταση των Αλβανοφώνων στη θέση Ρέζαγκιάκου (Αιματόρριζα), πλαγιά του υψώματος πάνω από τα Καλύβια, πολύ κοντά στον Κουβαρά, και ότι αργότερα μετακινήθηκαν πιο χαμηλά σ' αυτόν τον οικισμό. Σημειώνω ότι στην κορυφή του υψώματος στη θέση Καστρί υπάρχουν ερείπια οχυρού (κάστρου).²³

Για την ονομασία του Κουβαρά δεν γνωρίζουμε τίποτα θετικό. Μια παρετυμολογία τον συνδέει με κάποιο κάτοικο του ονόματι "Κούβα" που έπεσε "ρά" από ένα πεύκο και χτύπησε. Κουβαράς δηλ. σημαίνει "Ο Κούβας έπεσε". Όσοι υποστηρίζουν αυτή την ετυμολογία προσπαθούν να την επιβεβαιώ-

22. Τα περισσότερα επώνυμα συναντώνται και στα άλλα χωριά των Μεσογείων και της Αττικής, σηματοδοτώντας με αυτό τον τρόπο τη διάδοση των φυσικών χαρακτηριστικών και των πολιτισμικών στοιχείων στην περιοχή: πρβ. Γ. Δ. Χατζηρωτηρίου, Τα επώνυμα στη ΝΑ. Αττική και η σύγκριση αυτών με άλλες περιοχές του ελληνικού και του Ν. Αλβανικού χώρου, Πρακτικά Β' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής (Καλύβια Αττικής 25-28 Οκτ. 1985), Καλύβια 1986. Για την προβληματική βλ. C. G. N. Mascie-Taylor, G. W. Lasker, The Distribution of Surnames in England and Wales: A Model for Genetic Distribution, Man 25 (1990) 521 κε. Πάντως η εξακρίβωση της τοπικής προέλευσης των επωνύμων σε κάθε χωριό είναι δύσκολη αν όχι αδύνατη.

23. Βλ. Αγγέλου, Το γενεαλογικόν δένδρον, ό.π. Αναφέρεται ότι στη θέση Αιματόρριζα (Ρέζαγκιάκου) έγινε αιματηρή μάχη με τους Τούρκους. Υπάρχει η άποψη ότι απ' αυτό το γεγονός έλαβε την ονομασία της η περιοχή. Άλλοι όμως υποστηρίζουν ότι πήρε την ονομασία επειδή ο Άγιος Γεώργιος σκότωσε εκεί το Δραγκό (δράκοντα), που κρατούσε το νερό και του πρόσφεραν κάθε χρόνο μια κοπέλα. Πράγματι εκεί κοντά υπάρχει το εκκλησάκι του Αγίου Γεωργίου όπου κάθε χρόνο γίνεται πανηγύρι. Στην ίδια τοποθεσία υπάρχουν και σπηλιές και λένε ότι εκεί ήταν το "Χαγιάτι του Δραγκού". Η λατρεία του δρακοντοκτόνου Αγίου είναι πολύ διαδεδομένη στους Αλβανούς και στους Ηπειρώτες. Υποθέτουμε λοιπόν ότι η θέση Αιματόρριζα υποκρύπτει κάποιο μύθο καταγωγής του πληθυσμού απ' αυτό το χώρο. Μερικοί υποστηρίζουν ότι ο Δραγκός έβγαινε στο Καστρί.

σουν με το τοπωνύμιο της περιοχής “Κρόι Κούβεζα”, δηλαδή “Η βρύση του Κούβα”. Προσωπικά δε δέχομαι την ερμηνεία ή την ετυμολογία αυτή. Θεωρώ πολύ πιθανότερο το τοπωνύμιο να συνδέεται με κάποια οικογένεια Γκούβαρης. Γνωρίζουμε ότι οικισμός με τέτοιο όνομα υπάρχει και στην Ήπειρο (σημερινό Φαράγγι Πωγωνίου). Ίσως όμως το Γκούβαρης να συνδέεται ή να προέρχεται από το Γκούβας.²⁴

Ο Κουβαράς εμφανίζεται στις γραπτές πηγές για πρώτη φορά το 1674. Ειδικότερα αναφέρεται από τον περιηγητή Giraud με τη μορφή Κουαράδες (Couarades).²⁵ Αυτό επιβεβαιώνει την άποψη ότι πρόκειται για οικογενειακό όνομα, το οποίο έλαβε ο οικισμός από την οικογένεια που αρχικά ήταν εγκαταστημένη εκεί. Πιστεύω ότι σε πρώτη φάση ο Κουβαράς ήταν ένας μικρός οικογενειακός οικισμός (σύνολο αγροικιών), όπου εγκαταστάθηκαν βαθμυδόν και οι υπόλοιποι σκόρπιοι κάτοικοι της γύρω περιοχής λόγω της ευνοϊκής γεωγραφικής θέσης του (ύψωμα κοντά στο δρόμο).

Μια άλλη σχέση του Κουβαρά με ηγετικές οικογένειες των Αλβανοφώνων είναι ότι ένας Αναγνώστης Γκλιάτης από τον Κουβαρά ηγήθηκε του στρατιωτικού ενόπλου σώματος των αγωνιστών της ΝΑ. Αττικής (Λαυρεωτικής) στην επανάσταση του 1821 και διακρίθηκε κατά την πολιορκία της Ακρόπολης.²⁶ Το επώνυμο Γκλιάτης παρουσιάζεται στο παλιότερο μητρώο αρρένων του Κουβαρά σε συνδυασμό με το επώνυμο Γκίνης (Γκλιάτης – Γκίνης), δεν θεωρούμε όμως πιθανό να είναι κλάδος της μεγάλης αυτής φάρας

24. Ορισμένοι συγγραφείς συνδέουν το τοπωνύμιο με κάποιο βυζαντινό χωροδεσπότη: Λάμπρου, *Η ονοματολογία*, ό.π., σ. 163· Σαρρή, *Τα τοπωνύμια*, ό.π., σ. 130. Αμφισβητείται όμως η ύπαρξη του τοπωνυμίου από τη βυζαντινή περίοδο, γιατί δεν υπάρχουν γραπτές πληροφορίες για την παρουσία του την περίοδο εκείνη: Π. Α. Φουρίκη, *Συμβολή εις το τοπωνυμικόν της Αττικής*, Αθηνά 41 (1929) 85, υποσ. 2.

25. Βλ. για τους Κουαράδες: Αντωνίου, *Ιστορική-οικιστική ό.π.: Δημητσάντου – Κρεμζή*, ό.π., σ. 727 (πίνακα). Η ονομασία Κουβαράδες συναντιέται και σε συμβόλαιο του 1872.

26. Δ. Γ. Γιώτα, *Οι Μενιδιάτες κατά τον 18ο αιώνα και κατά την επανάσταση του 21*, Αχαρνές 1990, σ. 66. Η τοπική παράδοση κάνει λόγο για τον οπλαρχηγό Σταμάτη Γκλιάτη που ταυτίζεται με τον Αναγνώστη. Το τελευταίο όνομα πρέπει να ήταν μάλλον εκκλησιαστικό αξίωμα.

που κάποτε είχε ηγετικές εξουσίες στην περιοχή. Η φάρα των Γκλιιάτδων υπάρχει μέχρι σήμερα στον Κουβαρά.²⁷

Το χωριό στη διάλεκτο της περιοχής λέγεται “κατούντ”. Η λέξη προέρχεται από τη μεσαιωνική λατινική λέξη “κατούνα”, που σημαίνει στρατιωτική ή κτηνοτροφική εγκατάσταση σε ορεινό χώρο.²⁸ Αυτό υποδηλώνει ενδεχομένως την κτηνοτροφική προέλευση των κατοίκων. Γνωρίζουμε ότι μια άλλη αλβανική λέξη για το χωριό άγνωστη όμως στην περιοχή είναι “φσάτ”. Η λέξη προέρχεται από το λατινικό “φουσάτο” (στρατόπεδο ή στράτευμα) και σημαίνει την πεδινή στρατιωτική ή κτηνοτροφική εγκατάσταση.²⁹ Δεν γνωρίζουμε πολλά για τον τρόπο εγκατάστασης των αλβανοφώνων εποίκων, συμπεραίνουμε όμως από τη λέξη “κατούντ” ότι οι εγκαταστάσεις πρέπει να έγιναν αρχικά σε μικρούς οικογενειακούς οικισμούς και σκόρπιες αγροικίες (κτηνοτροφικού περισσότερο χαρακτήρα) “κατούνες”, άσχετα αν οι κάτοικοι ασχολούνταν συγχρόνως και με τη γεωργία.³⁰

27. Στο μητρώο αρρένων του Κουβαρά που αρχίζει από το 1832 καταγραφισμένες οικογένειες ως το 1842 είναι: Γκλιιάτς-Δήμας, Γιαννάκης, Γκίικας, Δημητρίου, Κοντογιάννης, Στουραΐτης, Γκίνης, Λιάγκης, Χελιώτης. Ο συνδυασμός του ονόματος Γλιιάτς με το επώνυμο Δήμας δεν υποδηλώνει υποχρεωτικά καταγωγή των Δημάδων από τους Γκλιιάτδες και αντίστροφα, σύμφωνα με πληροφορίες ηλικιωμένων μελών των δύο οικογενειών.

28. Κ. Νικολαΐδου, *Ετυμολογικόν Λεξικόν της Κουτσοβλαχικής γλώσσας*, εν Αθήναις 1909, οικείο λήμμα. Για την έννοια της κουτούνας βλ. Wayne S. Vuchinich, *A Study in Social Survival, the Katun in Bileca Rudine*, Monograph Series in World Affaires, vol. 13, Book I, University of Denver 1975. Οι Αλβανοί ιστορικοί υποστηρίζουν ότι στην κεντρική και νότια Αλβανία (Β. Ήπειρο) οι κατούνες είχαν εξελιχθεί ήδη από το τέλος του 15ου αιώνα από καθαρά κτηνοτροφικοί σε γεωργοκτηνοτροφικούς οικισμούς: S. Pulaha, *Formation de regions de selfgovernment dans les Malessies du Sandjak de Shkodër, XV–VIII siècles*, La Conference Nationale des Etudes Ethnographiques (28–30 Juin 1976), Τίρανα 1976, σ. 177. Δεν γνωρίζουμε όμως αν η νομαδική ή ημινομαδική κτηνοτροφία είχε εκλείψει εντελώς: Πρβ. και Μαρίας Μιχαήλ-Δέδε, *Από τη ζωή των Μεσογείων της Αττικής*, Αθήνα 1986, σ. 16.

29. Είναι και αυτή βλάχικη επίδραση, οπότε προκύπτει το ερώτημα αν οι παραπάνω πληθυσμοί ήταν εξαρχής γεωργοί ή κτηνοτρόφοι.

30. Έτσι εξηγούνται οι πολυπληθείς βίγλες (παρατηρητήρια) και οι πύργοι σε όλη την ΝΑ. Αττική (Βελατούρι Θορικού, Μαρκόπουλο, Καταφύγι, Λοιμικό κ.ά.) καθώς και τα πυργάκια στις περτοιγισμένες οικίες.

Πράγματι οι φάρες των Αλβανοφώνων ποτέ δεν εγκαταστάθηκαν στην περιοχή της ΝΑ. Αττικής σε συμπαγείς οικισμούς ή γειτονιές χωριών εκτός ίσως από τον Κουβαρά. Έτσι οι ευρύτερες γειτονιές δεν έχουν ονόματα από φάρες αλλά άσχετα, π.χ. στα Καλύβια: Ζορμπά, Πάτημα, Μαυρίκεζα. Στην Κερατέα: Αμάχαιρη, Γκουρκουτζά, Μεγάλα Αλώνια, Μπίτλια. Ονομασία που δείχνει ίσως κάποια οργανωμένη εγκατάσταση είναι το Ντρίτσανι στα Καλύβια. Το τοπωνύμιο έχει σχηματισθεί από το οικογενειακό όνομα Ντρίτσας, το οποίο συναντιέται, όπως ανέφερα, και στον Κουβαρά αλλά προέρχεται μάλλον από το Μαρκόπουλο. Αναφέρεται ότι εκεί ήταν εγκαταστημένη η οικογένεια Ντρίτσα και υπήρχαν αλώνια και πηγάδι.³¹ Μια παρόμοια ονομασία το Μπιζάνι στην Κερατέα πρέπει να προέρχεται από κάποιο παλιό οικογενειακό όνομα Μπίζος, το οποίο έχει εκλείψει σήμερα.³² Το πιθανότερο όμως είναι τα τοπωνύμια αυτά να προέρχονται από μεμονωμένες οικογένειες (πολυπυρηνικές ή πυρηνικές) και όχι από ευρύτερες ομάδες σόγια ή φάρες. Όλες οι ενδείξεις οδηγούν στο συμπέρασμα ότι οι Αλβανοφώνοι άρχισαν να διεισδύουν βαθμηδόν στους μεγαλύτερους οικισμούς της περιοχής (π.χ. Κερατέα) από την ύπαιθρο, όπου είχαν εγκατασταθεί σε οικογενειακούς οικισμούς ή να σχηματίζουν καινούργια δυναμικά χωριά, τον Κουβαρά στην αρχή, τα Καλύβια αργότερα.

Η οργάνωση της κοινότητας επί Τουρκοκρατίας, και ανάφερομαι κυρίως στην Κερατέα και στον Κουβαρά, χρησιμοποιώντας τον όρο κοινότητα με την ευρύτερη σημασία του, στηριζόταν στις φάρες.³³ Οι αρχηγοί των οικογενειών και των σογιών συνασπίζονταν γύρω από την ισχυρότερη οικογένεια (σσί) της

31. Και στην Ήπειρο (επαρχίες Φιλιππών και Πωγωνίου) συναντάμε τέτοιες εγκαταστάσεις (μαχαλάδες): οικία, αγούρι, πηγάδι, αλώνι.

32. Οικογένεια με το επώνυμο Πιντζος υπάρχει μέχρι σήμερα στο γειτονικό Μαρκόπουλο. Τα τοπωνύμια σε -ιάνη έχουν λατινική (βλάχικη) προέλευση. Έχουν περάσει όμως πολύ ενωρίς στην αλβανική γλώσσα με αλλαγή του πληθυντικού-συλλογικού ονόματος σε θηλυκό, επηρεασμένου ενδεχομένως από τον όρο φάρα. Η εκφορά στο ουδέτερο είναι ελληνική επίδραση. Στην αλβανική γλώσσα άλλωστε δεν υπάρχει ουσιαστικά ουδέτερο. Πρβ. και Φουρίκη, ό.π., σ. 159-170, υποσ. 1 και 2.

33. Για την προβληματική βλ. R. Redfield, *The Little Community*, Stocholm: Almqist & Wiksell, Boktrycker 1955.

φάρας. Αρχηγοί από όλες τις φάρες αποτελούσαν το συμβούλιο της κοινότητας του χωριού (κρέρετς κατούντιτ), το οποίο σε συνεργασία με τον Οθωμανό σπαχή στην Κερατέα ασχολείτο με τρέχοντα θέματα των κατοίκων (απονομή δικαιοσύνης, είσπραξη φόρων κλπ.).³⁴ Η οργάνωση δηλ. του πληθυσμού στηριζόταν αφενός στο σύστημα της συγγένειας, αφετέρου στην ευρύτερη κοινότητα, όπως την εννοούμε σήμερα.

Μετά την απελευθέρωση τα πράγματα άλλαξαν. Οργανώθηκαν οι δήμοι. Οι κάτοικοι εξέλεγαν τους δημάρχους. Ο δήμαρχος διορίζει τους δημορχικούς παρέδρους (παέδρους) των οικισμών. Πρωτεύουσα του δήμου Λαυρείου (αργότερα του δήμου Θορικήων) ορίστηκε για ιστορικούς λόγους η Κερατέα (η Κυρτία των συμβολαίων της περιόδου 1857–1870), γιατί ήταν η έδρα του Οθωμανού διοικητή αλλά και επειδή το Λαύρειο ακόμα ως οικισμός ήταν ανύπαρκτο. Ο δήμαρχος διορίζει τους παρέδρους στον Κουβαρά, στα Καλύβια και αργότερα στο Λαύρειο. Δήμαρχοι της Κερατέας (δήμου Λαυρείου) εκλέχτηκαν αρκετές φορές και ξένοι και αυτό είναι περίεργο. Από τους πιο γνωστούς ήταν ο Δροσόπουλος ή Ντεμίρης, ο Φιλιππάγκος, ο Μπότσης.

Ως προς τα άλλα η κοινότητα συνέχισε να έχει την ίδια οργάνωση όπως επί Τουρκοκρατίας. Υπήρχαν υπάλληλοι και άλλοι υπηρέτες του κοινού. Αναφέρω το γραμματέα ή γραμματικό, τον κήρυκα ή πριμηκήρη (ο όρος μας παραπέμπει στους αρχηγούς της κατούνας),³⁵ το δραγάτη ή φύλακα των αγρών και ιδιαίτε-

34. Πρβ. *Μαρία Μιχαήλ Δέδε*, Από το ήθος της ζωής στα Μεσόγεια, Πρακτικά Α' Επισημημονικής Συνάντησης, ό. π., σ. 204' της ίδιας, Από τη ζωή, ό. π., σ. 53. Εξ αρχής επομένως υπήρχε διαφοροποίηση μέσα στη φάρα ως προς τον πλούτο και την πολιτική δύναμη. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι, όταν ο πληθυσμός αυτός εγκαταστάθηκε στην Ελλάδα, ήταν οργανωμένος σε φυλές με κληρονομικούς αρχηγούς. Η οργάνωση αυτή μας φέρνει κοντά στους "πολιτικούς" ή "αριστοκρατικούς οίκους" που συναντάμε σε ορισμένες αρχαϊκές κοινωνίες (Πολυνησία κ.α.): C. *Levi-Strauss*, Ανθρωπολογία και μύθος, μέρος 1ο (μετάφρ. Αριστεά Παρίση), εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1990, σ. 119 κε. Οι "οίκοι" αποδιοργανώθηκαν με την οθωμανική κατάκτηση. Η οργάνωση σε "αριστοκρατικούς οίκους" συνδέεται πάντα με τα λεγόμενα "κωνικά γένη", για τα οποία θα γίνει λόγος πιο κάτω.

35. *Vuchinich*, ό. π., σ. 25. Επίσης *Liviu Marku*, Formes traditionnelles de jugement et de peine chez les Vlaques Balkaniques, La Conference Nationale des Etudes Ethnographiques (28–30, Juin 1976), Τίρανα 1977, σ. 260. Ο όρος έχει βυζαντινή προέλευση και δηλώνει εκκλησιαστικό αξίωμα. Σε άλλα αλθανόφωνα χωριά (Βοιωτία) ο κήρυκας ονομάζεται πρωτόγερος (πρωτόερ) ή τελάλης.

ρα των αμπελιών, τους βαλμάδες για τη βοσκή των μεγαλύτερων ζώων (αγελάδες, ημίονοι κλπ.) ένα δύο μήνες το καλοκαίρι μετά το θέρο, τον ιερέα (πρίφτι). Μόνιμος σιδεράς (γύφτος) δεν υπήρχε και στους τρεις οικισμούς αλλά μόνο στην έδρα του δήμου, την Κερατέα. Εξυπηρετούσε όμως και τα άλλα χωριά. Ερχόταν εξάλλου και για δύο μήνες το χειμώνα στα Καλύβια και στον Κουβαρά, όπου νοίκιαζε οικία. Μετά το 1920 απόκτησαν και τα Καλύβια μόνιμο σιδερά. Ο πεταλωτής ήταν μόνιμα στην Κερατέα.³⁶ Τα πρώτα χρόνια μετά την απελευθέρωση και όσο ήταν οι δήμοι, σχολείο στοιχειώδους εκπαίδευσης υπήρχε μόνο στην Κερατέα.

Η κοινοτική συνείδηση ήταν αρκετά ανεπτυγμένη, όπως δείχνει η οργάνωση των συνεταιρισμών ακτημόνων καλλιεργητών για την αγορά των τσιφλικιών, η συνεργασία των κατοίκων προς όφελος της κοινότητας (διάθεση των εσόδων από το νοίκιασμα των ιδιωτικών βοσκοτόπων υπέρ αυτής για διάφορα κοινωφελή έργα κλπ.)³⁷. Υπήρχαν άλλωστε και κοινοτικοί βοσκότοποι για τα γιδοπρόβατά τους. Η κοινοτική αλληλεγγύη εκδηλωνόταν και με το ομαδικό κυνήγι (παγάνα) του λύκου, του οποίου το δέρμα κατόπιν οι κυνηγοί περιέφεραν στους κτηνοτρόφους, εισπράττοντας φιλοδωρήματα.³⁸

Στην περιγραφή της κατοικίας σε προηγούμενη ανακοίνωσή μου ανέφερα ότι τα χωριά αυτά της Λαυρεωτικής δεν είχαν στην αρχή διαμορφωμένες πλατείες. Τούτο εξηγείται από το ότι η κοινωνική ζωή ήταν πολύ περιορισμένη. Η ομαδική διασκέδαση άλλωστε ήταν θεσμοθετημένη για ορισμένες περιόδους του χρόνου: τις Απόκριες (τέ Λιδούρξ), το Πάσχα, τα πανηγύρια. Οι κάτοικοι είχαν τότε τη δυνατότητα να χορέψουν οικογενειακά. Μπορούσαν να γνωριστούν οι νέοι

36. Οι υπάλληλοι αυτοί πληρώνονταν είτε με αποκοπή είτε με το χρόνο σε είδος (καρό). Π.χ. ο δραγάτης πληρωνόταν από την κοινότητα και από το συνεταιρισμό. Ο ιερέας από τους πιστούς και από τις λειτουργίες. Ο κήρυκας από εκείνους που του ανέθεταν εργασία.

37. Πρβ. Μιχαήλ- Δεδε, Από τη γήος, ό.π., σ. 205-206· Ν. Σωτηρίου, Μαρκόπουλο. Η ιστορία ενός χωριού και η ιστορία ενός ανθρώπου, Αθήνα 1951, σ. 50-53· του ίδιου, Αι κοινότητες της Αττικής, Αθήνα 1955.

38. Η κοινοτική συνείδηση εκδηλώνεται και με άλλους τρόπους. Αναφέρω ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα: ηλικιωμένος από τα Καλύβια μου εδήλωσε πως αν η άτεκνη παντρεμένη κόρη του δεν υιοθετείται παιδί, όπως θέλει αυτός, θα γράψει την περιουσία του στο Ίδρυμα Κοινωνικής Πρόνοιας της Κοινότητας.

(τα δύο φύλα) και να διασκεδάσουν από κοινού. Οι οικογένειες προέβαλλαν τις γυναίκες τους στολισμένες και γινόταν η επιλογή των νυφάδων (νυφοδιάλεγμα). Ήταν δηλ. και ένα είδος “νυφοπάζαρου”.³⁹

Μια σημαντική εκδήλωση των κατοίκων αυτών των χωριών που επιβεβαιώνει την αναπτυγμένη κοινοτική συνείδηση είναι τα κορμπάνια που γίνονται στα τοπικά πανηγύρια σε κεντρικές εκκλησίες ή εξωκλήσια. Το κορμπάνι που μας θυμίζει σε πολλά σημεία το Potlach⁴⁰ των εθνολόγων ήταν μια δημοτελής θυσία. Τελετουργική δηλ. σφαγή ενός ζώου (αρνιού, μοσχαριού), το μαγείρεμα του συνήθως με κρεμμύδια (στιφάδο) και η διανομή του κατά οικογένειες στους κατοίκους που έρχονταν στην εκκλησία. Κορμπάνια γίνονται μέχρι σήμερα στους Ταξιάρχες Καλυβίων, στον Άγιο Δημήτριο και στην Άγιο Γεώργιο Κουβαρά και στη Ζωοδόχο Πηγή Κερατέας.⁴¹ Εκεί μάλιστα το σφάγιο το προσφέρει ο δήμαρχος, συνεχίζοντας παλιά παράδοση που συμβόλιζε την ενότητα της κοινότητας. Στις άλλες περιπτώσεις τα πρόσφεραν οι κτηνοτρόφοι ή τα αγόραζε το εκκλησιαστικό συμβούλιο. Τα κορμπάνια έχουν υποστεί πολλές τροποποιήσεις τα τελευταία χρόνια. Π.χ. δεν γίνεται τελετουργική σφαγή του ζώου· παλιότερα κάθονταν όλοι οι συγγενείς και οι φίλοι μαζί και έτρωγαν, τώρα παίρνουν το μερίδιό τους στην οικία τους.⁴²

Τον περασμένο αιώνα οι άνδρες δεν είχαν πολλές ευκαιρίες ψυχαγωγίας, γιατί δεν υπήρχαν καφενεία στα χωριά. Τα καφενεία παρουσιάζονται μετά το 1870, όταν ανοίγουν τα μεταλλεία του Λαυρείου και εργάζεται πολύς ξένος κόσμος στην περιοχή. Τότε έρχονται και εγκαθίστανται άνδρες χωρίς τις οικογένειές τους στην Κερατέα και τα Καλύβια. Για τις γυναίκες επίσης δεν υπήρχε κάποιος χώρος συναναστροφής. Στην Κερατέα και στα Καλύβια οι οικίες είχαν τα πηγάδια

39. Πρβ. Μιχαήλ-Δέδε, Τα πανηγύρια της Αττικής, Πρακτικά Β' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής, σ. 196-200.

40. Πρβ. Abraham Rosman, Paula G. Rubel, The Potlach, A Structural Analysis, American Anthropologist 74 (1972) 658- 671.

41. Μιχαήλ-Δέδε, Τα πανηγύρια, ό.π., σ., 195-196, 198.

42. Βλ. γενικά Γ. Ν. Αικατερινίδη, Νεοελληνικές αματηρές θυσίες, διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1979.

μέσα στις αυλές, μόνο στον Κουβαρά υπήρχαν τέσσερις κοινοτικές θρύσες που εξυπηρετούσαν τους κατοίκους. Εκεί δινόταν η ευκαιρία στις γυναίκες να επικοινωνήσουν. Οι γυναίκες κάθονταν συνήθως έξω από τις αυλόπορτες και συζητούσαν, όταν δεν ήταν απασχολημένες με τις οικιακές εργασίες. Έκαναν επίσης σύντομες επισκέψεις η μια στην άλλη ή σπανιότερα συγκεντρώνονταν στις οικίες τη νύχτα και συνεργάζονταν, διασκεδάζοντας “σκούανε νάτενε μπασκx” (= περνούσαν τη νύχτα μαζί).⁴³

2. Ομάδες καταγωγής και σύστημα συγγένειας

Η μελέτη των ομάδων συγγένειας των χωρικών της ΝΑ. Αττικής παρουσιάζει ορισμένα θεωρητικά προβλήματα. Επειδή δεν αποτελούν σαφώς διαχωρισμένες μονογραμμικές (πατρογραμμικές) ομάδες καταγωγής, χρειάζεται ιδιαίτερη προσέγγιση για να μπορέσουμε να κατανοήσουμε τη δομή και τη λειτουργία τους.

Οι ομάδες αυτές είναι αμφιγραμμικές (cognatic descent groups).⁴⁴ Με τον όρο αυτό εννοώ ομάδες που σχηματίζονται με σημείο αναφοράς ένα γενάρχη και όχι ένα ζωντανό πρόσωπο (Ego) και στις οποίες μπορούν να ανήκουν μέλη καταγόμενα μέσω προγόνων ή συγγενών διαφορετικού φύλου (αδιαφοροποίητη καταγωγή). Πρόκειται δηλ. για τους κατερχόμενους αμφιπλευρικούς συγγενείς.⁴⁵

43. Πρβ. *Μιχαήλ-Δέδε*, Από τη ζωή, ό.π., σ. 49 και 59.

44. Δεν είναι τυχαίο ότι για το χαρακτήρα μερικών αμφιγραμμικών συστημάτων συγγένειας έχουν γίνει ενστάσεις από άλλους ερευνητές, γιατί τα κριτήρια της κατάταξής τους διαφέρουν από επιστήμονα σε επιστήμονα: *D. R. Bender*, Agnatic or Cognatic: A Reevaluation of On-do Descent, *Man* 5 (1970) 71-87 και την απάντηση του *P. C. Lloyd*, στον ίδιο τόμο, σ. 310. Παρομοίως: *M. Verdon*, Descent an Operational View, *Man* 15 (1980) 142-150 και την απάντηση του *H. W. Scheffler*, Descent on Choiseul, *Man* 16 (1981) 689-690, καθώς και την ανταπάντηση του πρώτου συγγραφέα στον ίδιο τόμο, σσ. 691-692. Γι' αυτό το λόγο πολλοί ανθρωπολόγοι θεωρούν χρήσιμη την επανεξέταση ορισμένων συγγενικών ομάδων που μελετήθηκαν παλιότερα: πρβ. *Patricia Caplan*, Cognatic Descent Groups on Mafia Island: Tanzania, *Man* 4 (1969) 419.

45. Πολύ σωστά κάνει τη διάκριση ο *Coody*, διαχωρίζοντας τους ανερχόμενους αμφιπλευρικούς συγγενείς (bilateral ascending kindred) από τους κατερχόμενους αμφιπλευρικούς συγγενείς

Πριν προχωρήσω στην ανάλυση, θα ήθελα να παρουσιάσω πώς προσέγγισαν το θέμα οι Βρετανοί κυρίως κοινωνικοί ανθρωπολόγοι και δευτερευόντως οι Αμερικανοί συνάδελφοί τους. Οι τελευταίοι άλλωστε πολύ ενωρίς έδωσαν λύση σ' αυτό το πρόβλημα. Οι Βρετανοί κοινωνικοί ανθρωπολόγοι επηρεασμένοι σε ακραίο βαθμό από τη λειτουργική θεωρία αγνόησαν τις ομάδες συγγένειας που δεν ήταν μονογραμμικές (πατρογραμμικές ή μητρογραμμικές), γιατί δεν μπορούσαν να φανταστούν πώς μπορούσαν να λειτουργούν. Τις ομάδες αυτές τις χαρακτήρισαν με ένα γενικό όρο "αμφιπλευρικοί συγγενείς" (bilateral kindred). Έτσι αρχικά περιόρισαν τον όρο καταγωγή (descent), μόνο στις περιπτώσεις μονογραμμικών ομάδων συγγένειας με βάθος πάνω από τέσσερις ή περισσότερες γενεές (generations) μέσω μιας αυστηρής αρρενογονικής ή θηλυγονικής γραμμής και με σημείο αναφοράς πάντα έναν πρόγονο. Αν ο πρόγονος ήταν κοντινός και οι ενδιάμεσοι συγγενείς γνωστοί, τότε τις ομάδες τις ονόμαζαν γενιές (lineages). Αν ο πρόγονος ήταν μυθικός ή ημιμυθικός και η σύνδεση των μελών με αυτόν ασαφής και υποθετική, τις ομάδες τις ονόμαζαν γένη (clans).⁴⁶

Σε κάποιο όμως στάδιο της ανθρωπολογικής έρευνας οι επιστήμονες βρέθηκαν μπροστά σε ομάδες συγγένειας που δεν πληρούσαν τους παραπάνω όρους. Ειδικότερα ο Βρετανός κοινωνικός ανθρωπολόγος Raymond Firth που εργάστηκε στην Πολυνησία (Νέα Ζηλανδία κ.α.) αντιμετώπισε το πρόβλημα πώς να ονομάσει τις μη απόλυτα μονογραμμικές ομάδες καταγωγής που συνάντησε εκεί. Απέφυγε λοιπόν να χρησιμοποιήσει τον όρο γενιά ή γένος και τις ονόμασε κλάδους (ramages).⁴⁷ Από τότε με τις μελέτες του Firth και του επίσης Βρετανού αλλά σπουδαγμένου στην Αμερική Robin

νείς (bilateral descending kindred). Η διάκριση στη γαλλική γλώσσα είναι μεταξύ parentèle ascendante και parentèle descendante: J. Goody, *The Development of the Family and Marriage in Europe*, Cambridge 1983, σ. 226 και 232· Anita Guerreau-Jalabert, *La parenté dans l'Europe Médiévale et Moderne. A Propos d'une synthèse récente*, L'Homme 11 (1989) 73, υποσ. 13.

46. M. Fortes, *The Structure of Unilineal Groups*, *American Anthropologist* 55 (1953) 17-41· H. W. Scheffler, *Ancestor Worship in Anthropology or Observation on Descent and Descent Groups*, *Current Anthropology* 7 (1966) 541-551.

47. R. Firth, *A Note on Descent Groups in Polynesia*, *Man* 57 (1957) αρ. 2.

Fox, ο οποίος δούλεψε επιτοπίως στην κελτική ζώνη (νησιά της Ιρλανδίας), όπου υπήρχουν τέτοιες ομάδες καταγωγής, το πρόβλημα ξεπεράστηκε.⁴⁸ Διατηρήθηκε πολύ σωστά ο όρος καταγωγή για οποιαδήποτε ομάδα συγγένειας που έχει βάθος πάνω από τέσσερις γενεές και σημείο αναφοράς έναν πρόγονο, επεκτάθηκε όμως και στις περιπτώσεις αμφιγραμμικών ή αδιαφοροποιητών ομάδων καταγωγής.

Το πρώτο λοιπόν ερώτημά μας είναι αν στους χωρικούς της ΝΑ. Αττικής συναντάμε ομάδες καταγωγής. Τούτο αποδεικνύεται από πολλά στοιχεία. Πρόκειται για ένα τεμαχιακό σύστημα οργάνωσης (segmentary system) με δύο ως τέσσερις και περισσότερες βαθμίδες διαίρεσης παρόμοιες με αυτές που συναντάμε σε κοινωνίες οργανωμένες σε γενιές (βλ. διαγράμματα 1, 2, 3)⁴⁹. Ο αριθμός των βαθμίδων διαίρεσης εξαρτάται από την παλαιότητα της ομάδας συγγένειας, το χρόνο δηλ. εγκατάστασης στον οικισμό. Έχουμε δηλ. ονοματισμένες ομάδες και υποομάδες των ομάδων, που παίρνουν τις ονομασίες τους από τους ιδρυτές τους. Οι γενάρχες και οι ιδρυτές των κλάδων πρόγονοι αναφέρονται μεταφορικά από τους κατοίκους της ΝΑ. Αττικής ως “ρίζες” της συγγενικής ομάδας, δίνοντας σ’ αυτήν συμβολικά την έννοια του δέντρου.⁵⁰ Οι ονομασίες που προέρχονται είτε από τα παρωνύμια (παράνομα, παρατσούκλι) είτε από τα βαφτιστικά των ιδρυτών των κλάδων εκφέρονται συχνά στον πληθυντικό, π.χ. Πάλληδες, Κουτσαβάκηδες. Σπανιότερα χρησιμοποιείται και το ουδέτερο (ενοείται το σόι), π.χ. το Ζαρολιάγκικο, το Λιάπικο.

48. R. Fox, *Kinship and Marriage, an Anthropological Perspective*, Penguin 1967, σ. 146-174. Εντούτοις υπήρχαν Βρετανοί κοινωνικοί ανθρωπολόγοι (Leach, Fortes κ. ά.) που μέχρι πρόσφατα δεν δέχονταν τις παραπάνω απόψεις: Scheffler, ό.π.

49. Τεμαχιακό σύστημα μπορεί να συνυπάρχει με οποιοδήποτε τρόπο καταγωγής, βλ. W. H. Goodenough, Κριτική στην έκδοση του G. P. Murdock (επιμ.), *Social Structures in Southeast Asia* (Viking Fund Publications in Anthropology No 29, Chicago: Qundrange Books 1960, στο περ. *American Anthropologist* 63 (1961) 1344.

50. Για παρόμοιες αντιλήψεις στην Εύβοια σχετικά με τις “ρίζες” του σογιού, βλ. Juliet Du Boulay, *The Blood: Symbolic Relationships between Descent, Marriage, Incest Prohibitions and Spiritual Kinship in Greece*, *Man* 19 (1984) 535.

Τα παρωνύμια έχουν πολλές λειτουργίες, οι οποίες διαφοροποιούνται ανάλογα με τη βαθμίδα διαίρεσης των ομάδων. Οι χωρικοί αναγνωρίζονται μεταξύ τους συνήθως από τα παρωνύμια, τα προσωπικά τους, της οικογένειάς τους ή του κλάδου τους. Τούτο συμβαίνει λόγω της συχνής σύμπτωσης επώνυμου, πατρώνυμου και βαφτιστικού. Γι' αυτό άλλωστε χρησιμοποιούν συχνά για διάκριση και το μητρώνυμο (βαφτιστικό της μητέρας).⁵¹ Το επώνυμο το χρησιμοποιούν δευτερευόντως στις εξωτερικές κυρίως συναλλαγές τους με το κράτος (δημόσιες υπηρεσίες κλπ.)

Πρέπει να σημειωθεί ότι οι κάτοικοι και συχνότερα οι γυναίκες δεν θυμούνται ή αγνοούν μερικές φορές τα επώνυμα των συγχωριανών τους, γιατί χρησιμοποιούν τα παρωνύμιά τους, τα προσωπικά ή της οικογένειάς τους. Λένε ότι "έτσι τους βρίζουνε", μερικές φορές ακόμα και αν πρόκειται για βαφτιστικά παρεπώνυμα. Γενικά, τα προσωπικά παρωνύμια και ενμέρει τα οικογενειακά έχουν πέρα από τη διάκριση και αυτή τη λειτουργία, γι' αυτό οι ομιλητές αποφεύγουν να τα χρησιμοποιούν παρουσία τους ή τα αναφέρουν με επιφύλαξη σε ξένους. Όταν όμως τα παρωνύμια εξελίσσονται ή αποκρυσταλλώνονται σε οικογενειακά ή ονόματα κλάδων, χάνουν την υβριστική ή περιγελαστική σημασία τους. Όσο πιο απομακρυσμένα δηλ. είναι τα παρωνύμια από το πρωταρχικό πρόσωπο, τόσο λιγότερο θεωρούνται υβριστικά.⁵²

Ένας άλλος τρόπος διακλάδωσης είναι με τα βαφτιστικά ονόματα που χρησιμοποιούν σε συνδυασμό: βαφτιστικό του παππού, του προσπάππου κλπ. Π.χ. οι Μητρογιάννηδες του Κουβαρά χωρίζονται σε ΣταμΠέτρηδες, ΚωτσοΠέτρηδες και Μητροπέτρηδες. Πέτρος ήταν προσπάππους και Στάμος, Κώτσος και Μήτρος οι παππούδες (γιοι) του Πέτρου. Πατέρας του Πέτρου ήταν ο πρώτος Μήτρος που έδωσε σε συνδυασμό με το πατρώνυμό του Γιάννη το επώνυμο. Προκύπτει δηλ. ότι ο Γιάννης ήταν ο γενάρχης της συγγε-

51. Συμβαίνει συχνά, αν η μητέρα έχει χηρέψει. Παρατηρείται επίσης, αν η μητέρα κατέχει σημαντικότερη κοινωνική θέση, έχει περιέργο και σπάνιο όνομα ή είναι πιο δυναμική. Σημειώνω ότι μερικές φορές για τους λόγους που ανέφερα προηγουμένως και ο σύζυγος καλείται από το όνομα της συζύγου του, π.χ. Γιανν Βαρβάρας.

52. Βλ. για παρόμοιες πρακτικές σε άλλες περιοχές της Ευρώπης: Nancy C. Dorian, A Substitute Name System in the Scottish Highlands, *American Anthropologist* 72 (1970) 304, 306-314· R. Breen, Naming Practice in Western Ireland, *Man* 17 (1982) 701, 707 κε.

νικής ομάδας. Με τον τρόπο αυτό διακλάδωσης, τη χρήση δηλ. των ανδρικών βαφτιστικών, που υποδηλώνει περισσότερο αρρενογονική δόμηση, είναι εύκολο να ανασυστήσουμε την εξέλιξη της ομάδας συγγένειας.⁵³ Ιδιαίτερος τρόπος διακλάδωσης είναι με συνδυασμό του παρωνύμιου ή του βαφτιστικού του παππού και του παρωνύμιου του κλάδου ή του επώνυμου της φάρας π.χ. Κιτσομαντούδηδες, Κωτσολιάπηδες.⁵⁴

Οι παραπάνω τρόποι διακλάδωσης δεν είναι διαδεδομένοι στην ίδια έκταση και στους τρεις οικισμούς. Γενική είναι η διαπίστωση ότι στον Κουβαρά σπανίζουν ή απουσιάζουν τα παρωνύμια. Οι πληροφορητές στον Κουβαρά υποστηρίζουν ότι τα παρωνύμια είναι σε χρήση κυρίως στα Καλύβια και την Κερατέα. Ειδικότερα για τα Καλύβια λένε ότι στο χωριό αυτό ακόμα και στους ξένους, μόλις αρραβωνιαστούν εκεί, δίνουν “παρατσούκλια”. Οι διαφορές αυτές οφείλονται σε δημογραφικούς λόγους. Στα πεδινά χωριά που έχουν μεγαλύτερο πληθυσμό οι συνωνυμίες είναι πιο συχνές και η διακλάδωση ταχύτερη, επομένως είναι πιο αναγκαία η διαφοροποίηση και με παρωνύμια. Δεν αποκλείεται όμως και η επίδραση από το ανέκαθεν πολυπληθέστερο ελληνόφωνο στοιχείο των δύο αυτών οικισμών.⁵⁵

Οι μεγαλύτερες ομάδες συγγένειας είναι οι φάρες (φάρετς). Οι φάρες με το ιδιαίτερο επώνυμό τους η καθεμιά αποτελούν συγκεκριμένες ομάδες καταγωγής σαφώς διαχωρισμένες ή μια από την άλλη. Συχνά όμως —και αυτό συμβαίνει με τις παλιότερες και μεγαλύτερες φάρες— τα επώνυμα σχηματίζονται με απόσχι-

53. Έτσι εξηγείται η συγκεκριμένη χρήση των βαπτιστικών ονομάτων. Παρόμοια δόμηση των γενεαλογιών των ομάδων συγγένειας συναντάμε και στην κελτική ζώνη, ιδιαίτερα στην Ουαλία (Μ. Βρετανία): R. Fox, *Encounter with Anthropology*, Penguin, Λονδίνο 1975, σ. 145–151· του ίδιου, *The Tory Islanders. A People of the Celtic Fringe*, C.U.P. Cambridge 1978, σ. 31 κε.

54. Η χρήση περισσότερων βαπτιστικών ονομάτων παρατηρείται και στα δικαιοπρακτικά. Ο συνδυασμός των άλλων ονομάτων εκτός από το προσωπικό γίνεται πάντα στη γενική (κτητική), π.χ. Χρήστος Γιάννη Κόλια Δήμα.

55. Σημειώνω ότι στους οικισμούς έχουν γίνει αρκετές εγκαταστάσεις από τα νησιά του Αιγαίου, όπου επιχωριάζουν τα παρωνύμια. Στη ΝΑ. Αττική, όπως και εκεί, τα παρωνύμια συνδέονται με κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της φυσιογνωμίας, της συμπεριφοράς ή με γεγονότα της ζωής των προσώπων.

ση από άλλες φάρες του χωριού. Κάποιο δηλ. παρωνύμιο ή βαφτιστικό μετατρέπεται σε επώνυμο. Η ανάμνηση της κοινής καταγωγής παραμένει για ένα χρονικό διάστημα αλλά οι φάρες με τα διαφορετικά πλέον επώνυμα θεωρούνται ότι έχουν απομακρυνθεί. Λένε τότε ότι “έχουμε χωρίσει” και πως “πρώτα ήμασταν μια οικογένεια”. Αυτή είναι συνήθως η πρώτη βαθμίδα διαίρεσης. Η απόσχιση παρατηρείται συνήθως, όταν αρχίσουν να συνάπτονται γάμοι μέσα στο ίδιο επώνυμο ή να ανταλλάσσονται γυναίκες και συχνότερα όταν οι κλάδοι έχουν ονομασθεί από γυναίκες προγόνους. Οφείλεται όμως και σε άλλους λόγους. Συμβαίνει μάλιστα μερικές φορές αδέρφια να έχουν διαφορετικά επώνυμα. Η αλλαγή του επώνυμου δεν είναι μια ανώδυνη πράξη. Πολλές φορές αντιμετωπίζεται με αντίδραση από τους υπόλοιπους συγγενείς, πράγμα που δείχνει ότι το επώνυμο δεν είναι εντελώς απαλλαγμένο σημασίας. Σε μια περίπτωση πληροφορητής μου δήλωσε ότι επιθυμούσε να αλλάξει το επώνυμό του και να πάρει ως επώνυμο το όνομα του κλάδου (σογιού) του. Εγκατέλειψε όμως την ιδέα, γιατί δεν ήθελε να στεναχωρήσει τον πατέρα του που βρισκόταν ακόμα στη ζωή.

Αρκετά συχνά οι αποσχισμένες φάρες μπορούν να έχουν περισσότερες κλιμακωτές διαιρέσεις. Αναφέρω ένα παράδειγμα από τα Καλύβια: οι φάρες Μιχάληδες, Σιδέρηδες, Νικολάκηδες, Δημητρίου προέρχονται από την πρώτη φάρα η υπερφάρα τους Μιχάληδες, ενώ οι Σιδέρηδες και οι Νικολάκηδες αποσχίστηκαν από τους Μιχάληδες και οι Δημητρίου από τους Νικολάκηδες.⁵⁶ Η απόσχιση είναι οριστική, όταν παύει να υπάρχει η ανάμνηση της κοινής καταγωγής. Αυτό παρατηρείται περισσότερο στην Κερατέα, λιγότερο στους δύο άλλους οικισμούς και οφείλεται στην αποδιοργάνωση του συστήματος λόγω της προχωρημένης αστικοποίησης του οικισμού.

Συχνά υπάρχουν φάρες με το ίδιο επώνυμο στους οικισμούς, οι οποίες όμως παρουσιάζονται να είναι διαφορετικής “ρίζας”. Τούτο συμβαίνει συχνότερα, όταν οι ονομασίες τους προέρχονται από βαφτιστικά. Τότε είναι δύσκολος ο έλεγχος της σχέσης τους ακόμα και από εκείνους που έχουν το ίδιο επώνυ-

56. Βλ. παρόμοια διαίρεση στα Καλύβια της φάρας των Αγγελήδων σε Σωτηρχαίους, Μαρίνηδες, Παπαμαρίνηδες και Σταμαίους. Οι Παπαμαρίνηδες αποσχίστηκαν από τους Μαρίνηδες. Το ίδιο με τους Πρίφτηδες, που χωρίστηκαν σε Χριστοδούλου, Κωνστάδες, Σωτηρίου και Νεράδες. Οι Σωτηρίου αποσχίστηκαν από τους Κωνστάδες και οι Νεράδες από τους Σωτηρίου.

μο, έστω και αν έχουν κοινή καταγωγή. Σημειώνω ότι κάποτε σχηματίζονται διαφορετικές φάρες και με αλλαγή στο επιστημότερο του ονόματος της φάρας, π.χ. Βασίλης–Βασιλείου, Μιχάλης–Μιχαήλ⁵⁷.

Κατόπιν κάθε φάρα —και αυτό εξαρτάται από το μέγεθός της— διακλαδώνεται ή διαιρείται στα λεγόμενα σόγια. Η μεγάλη φάρα των Μιχάληδων (Μητρομιχάληδων) στα Καλύβια χωρίζεται στα σόγια Λαφεντούρηδες, Μαούνηδες, Μαντούδηδες (βλ. διάγραμμα 1). Ίδρυτές των σογιών είναι οι κοντινοί πρόγονοι και οι συγγενείς που τους συνδέουν με τα ζώντα μέλη των σογιών γνωστοί. Αυτή είναι συνήθως η δεύτερη βαθμίδα διαίρεσης. Οι ομάδες αυτές έχουν σημείο αναφοράς πάντα έναν πρόγονο—ρίζα κατευθείαν γραμμή, έτσι ώστε ακόμα και αδελφία πρόγονοι των οποίων ο πατέρας δεν είναι γνωστός να αποτελούν ξεχωριστά σόγια. Π.χ. η φάρα Λιάπηδες της Κερατέας χωρίζεται σε δύο σόγια τους Κωτσολιάπηδες και τους Πανολιάπηδες από τους δύο αδελφούς Κώτσο και Πάνο. Ο πατέρας τους δεν είναι γνωστός με απόλυτη βεβαιότητα. Υποθετικά τον συμπεραίνουν από τον πρώτο γιο του Κώτσου. Ουσιαστικά το σόι —και αυτό είναι δεκτό από όλους τους πληροφορητές— είναι ένα γενεαλογικό δέντρο.

Από τη δειγματοληπτική μελέτη των γενεαλογιών προκύπτει ότι τα σόγια έχουν βάθος από δύο ως τέσσερις γενεές με αφετηρία το πιο ηλικιωμένο μέλος τους. Η αναλογία είναι περίπου 35% με βάθος δύο γενεές, 50% με τρεις γενεές και 15% με βάθος τέσσερις γενεές. Επομένως ένα σόι περιλαμβάνει συνήθως από πέντε ως επτά γενεές.⁵⁸ Το σύστημα αυτό οργάνωσης των κλάδων με μικρό βάθος δεν διαφέρει από εκείνο της υπόλοιπης Ελλάδας ακόμα και περιοχών όπου συναντάμε αυστηρή πατρογραμμική καταγωγή, όπως η Μάνη.⁵⁹

57. Η διάκριση είναι τόσο αναγκαία ώστε ακόμα και στα μητρώα αρρένων των κοινοτήτων και στα ευρετήρια των μεταγραφών του Υποθηκοφυλακείου αναγράφονται συχνά και τα δύο ονόματα (κύριο επώνυμο και παρωνύμιο ή παρεπώνυμο).

58. Γενεαλογίες με βάθος τέσσερις γενεές κατέγραψα στον Κουβαρά και στα Καλύβια. Στα Καλύβια δεν κατέγραψα καμιά γενεαλογία με βάθος δύο γενεών. Στην Κερατέα οι γενεαλογίες έχουν βάθος από δύο ως τρεις γενεές πράγμα που δείχνει ότι το γενεαλογικό σύστημα έχει υποχωρήσει εκεί.

59. Ε. Π. Αλεξάκη, Τα γένη και η οικογένεια στην παραδοσιακή κοινωνία της Μάνης. Διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1980, σ. 46. Στις περισσότερες κοινωνίες που έχουν ομάδες κατα-

Ακολουθως ένα σόι διαιρείται σε διευρυμένες ή πυρηνικές οικογένειες. Κάθε οικογένεια έχει συχνά δικό της όνομα από το παρωνύμιο ή το βαφτιστικό του παππού ή του πατέρα, όπως έχω αναφέρει σε άλλη ανακοίνωση. Π.χ. οι Λαφεντούρηδες χωρίζονται σε Σκόπηδες, Μαμούσηδες και Χαλιέδες. Στο τέλος υπάρχουν και τα προσωπικά παρωνύμια, τα οποία είναι δυνάμει ονομασίες οικογενειών και μεγαλύτερων ομάδων συγγένειας. Τα προσωπικά δηλ. παρωνύμια γίνονται ονομασίες οικογενειών και οι ονομασίες των οικογενειών ονομασίες σογιών και αργότερα φάρας. Όλο αυτό το σύστημα βρίσκεται σε συνεχή εξέλιξη που κρατάει δεκαετίες. Με αυτό τον τρόπο σε ένα προχωρημένο στάδιο η φάρα τείνει να εξαφανιστεί, αν και μετά την απελευθέρωση τα επώνυμα έχουν παγιωθεί σε μεγάλο βαθμό λόγω της καταγραφής τους στα δημοτολόγια.

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι αν υπάρχουν ή όχι φάρες δεν εξαρτάται από την ύπαρξη των επωνύμων αλλά από το μέγεθος της ομάδας, τον αριθμό δηλ. των ατόμων, τα οποία έχουν το ίδιο επώνυμο, που οδηγεί αναγκαστικά στη διακλάδωση σε σόγια. Δεν μπορούμε να ονομάσουμε φάρες τις οικογένειες που έχουν εγκατασταθεί πρόσφατα στους οικισμούς. Μπορούν όμως απ' αυτές, ανάλογα με τη δυναμικότητά τους και τη δημογραφική εξέλιξή τους, μακροπρόθεσμα να σχηματιστούν. Στις περιπτώσεις αυτές οι χωρικοί χρησιμοποιούν τους όρους σόι ή οικογένεια. Στην ελεύθερη άλλωστε συζήτηση και οι τρεις όροι χρησιμοποιούνται με την ίδια σημασία. Μόνο όταν είναι αναγκαία η διευκρίνιση γίνεται πιο προσεκτική η χρήση τους.

Όπως έδειξα παραπάνω βρισκόμαστε μπροστά σε ένα σύστημα οργάνωσης με ομάδες καταγωγής. Τι είδους όμως ομάδες καταγωγής; Το σύστημα μοιάζει εξωτερικά με εκείνο των μανιάτικων πατρογραμμικών γενιών, δεν είναι όμως τόσο σταθερά δομημένο. Καταρχήν δεν υπάρχουν γειτονιές ή οικισμοί όπου είναι εγκαταστημένο ένα σόι ή μια φάρα. Το πολύ δύο-τρεις συγγενικές οικογένειες (πυρηνικές ή διευρυμένες) να είναι εγκατεστημένες ή μια

γωγής το βάθος τους δεν ξεπερνάει κατά κανόνα αυτόν τον αριθμό γενεών, ο οποίος αναλογεί σε δύο-τρεις γενεές πάνω από το Ego (πρόσωπο), δηλαδή πατέρας παππούς, ίσως και προσπάππους, και σε δύο-τρεις γενεές κάτω απ' αυτό, δηλαδή παιδιά, εγγόνια σπάνια και δισέγγονα, που μπορεί να γνωρίσει: πρβ. *Françoise Heritier, L' exercice de la parenté*, Hautes Etudes, Gallimard - Le Seuil, Παρίσι 1981. σ. 163· πρβ. και *du Boulay*, ό.π., σ. 547.

κοντά στην άλλη, κάτι που αποδεικνύει παλιότερη συμβίωση τους σε ένα κοινό νοικοκυριό. Απουσιάζουν επίσης πολλά άλλα στοιχεία που αποδεικνύουν την πατρογραμμική δομή των μανιάτικων γενιών και την ύπαρξη ιδεολογίας του γένους. Π.χ. στη Μάνη συνωνυμία δύο ομάδων συγγένειας θεωρείται κατά κανόνα απόδειξη κοινής καταγωγής, ακόμα και αν αυτό δεν συμβαίνει στην πραγματικότητα, και οδηγεί στην αλληλουποστήριξη των ατόμων με το ίδιο επώνυμο. Εδώ όμως όπως ανέφερα δεν ισχύει κάτι παρόμοιο. Συνάγεται λοιπόν ότι στη ΝΑ. Αττική το φυλετικό σύστημα έχει αποδιοργανωθεί, εξαιτίας της προχωρημένης κοινωνικής (ταξικής) διαστρωμάτωσης αλλά και για άλλους λόγους (μαζική εγκατάσταση ξένων στην περιοχή κλπ.).⁶⁰

Ένα άλλο ερώτημα είναι αν πρόκειται για αμφιγραμμικές ομάδες καταγωγής με έμφαση πατροπλευρική ή πατρογραμμικές ομάδες καταγωγής με έμφαση αμφιπλευρική, γιατί σε όλους σχεδόν τους λαούς παρατηρείται η λεγόμενη “συμπληρωματική συγγένεια” (complementary filiation).⁶¹ Επίσης μήπως πρόκειται για “κατηγορίες”, γιατί οι ομάδες αυτές καταγωγής δεν είναι σήμερα οργανωμένες σε σώμα (corporate groups), αν και ήταν μέχρι πρόσφατα.⁶² Η οργάνωση άλλωστε σε σώμα, η οποία μπορεί να έχει πολλές

60. Πρβ. Αλεξάκη, Τα γένη, ό.π.

61. Fortes, ό.π.: E. Leach, Complementary Filiation and Bilateral Kinship, στο συλλογικό έργο: The Character of Kinship (επιμ. J. Goody) C.U.P. Cambridge 1973, σ. 53-58· R. M. Keesing, Shrines, Ancestors, and Cognatic Descent: The Kwaio and Tallensi, American Anthropologist 72 (1970) 756-775.

62. Η έννοια των “κατηγοριών καταγωγής” διατυπώθηκε αρχικά από τον Scheffler, για να διαφοροποιήσει τις οργανωμένες σε σώμα αμφιγραμμικές ομάδες καταγωγής από τις ομάδες συγγένειας που δεν έχουν αυτές τις ιδιότητες. Η έννοια αυτή υιοθετήθηκε από αρκετούς, κυρίως Βρετανούς, κοινωνικούς ανθρωπολόγους. Άλλοι όμως έχουν διαφορετική άποψη για τη διάκριση αυτή και υποστηρίζουν ότι είναι επηρεασμένη από τα αφρικανικά μοντέλα οργάνωσης των συγγενικών ομάδων, βλ. γενικά Scheffler, ό.π., σ. 540, 550· Sharon W. Tiffany, The Cognatic Descent Groups of Contemporary Samoa, Man 3 (1975) 431, 440 και 441· Verdon, Descent, ό.π., σ. 132-133· R. Feinberg, New Guinea Models on Polynesian Outlier, Ethnology 29 (1990) 85· D. M. Schneider, On Some Mudles in the Models, στο συλλογικό έργο, The Relevance of Models for Social Anthropology (επιμ. M. Banton), ASA Monogr. Tavistock Publications, Λονδίνο 1965· M. H. Fried, The Classification of Corporate Unilineal Descent Groups, Journal of Royal Anthropological Institute 87 (1957) 17-19.

διαβαθμίσεις, δεν είναι απαραίτητος όρος, για να υπάρχουν ομάδες καταγωγής.⁶³ Πρόκειται για δύο εκφράσεις διαφορετικού επιπέδου. Θα προχωρήσω λοιπόν στην εξέταση ορισμένων παραμέτρων που αποδεικνύουν τη δομή των ομάδων αυτών συγγένειας.

Οι ανθρωπολόγοι κάνουν λόγο για “δομικά στοιχεία καταγωγής” (descents constructs), για στοιχεία δηλ. τα οποία συγκροτούν τον τύπο καταγωγής σε μια κοινωνία.⁶⁴ Την έννοια μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε και στη δική μας περίπτωση. Η προσέγγιση αυτή είναι απαραίτητη, γιατί παλιότερα είχε υποστηριχθεί πως δεν υπάρχουν συγκεκριμένα συστήματα καταγωγής αλλά ότι κάθε σύστημα έχει πολλές γραμμές καταγωγής. Συγγέονταν όμως άλλες εκφράσεις του συστήματος συγγένειας, που δεν το ταξινομούν (μεταβίβαση της περιουσίας, διαδοχή, εξωγαμία κλπ.)⁶⁵

Θα αρχίσω με την ορολογία των συγγενικών ομάδων. Ο όρος “φάρα” που χρησιμοποιούν οι κάτοικοι για την ευρύτερη ομάδα καταγωγής σημαίνει σπόρος και μεταφορικά ανδρικό σπέρμα. Επομένως δηλώνει τους απογόνους ενός άνδρα και κατά συνέπεια μια αρρενογονική ή πατρογραμμική ομάδα.⁶⁶ Η χρήση του όρου με τη σημασία της συγγενικής ομάδας είναι μεταδηλωτική. Οι κάτοικοι

63. Η οργάνωση μιας ομάδας ξεκινάει από την απλή ονομασία της από ένα πρόγονο ιδρυτή, τη ρύθμιση των επιγαμιών, την κοινωνική ή πολιτική δράση και φθάνει ως τη συλλογική ιδιοκτησία. Στη δική μας περίπτωση σημειώνω ότι οι ευρύτερες ομάδες συγγένειας (φάρες) μετά την απελευθέρωση είχαν οργανωθεί σε κοινότητες (συνεταιρισμούς, κοινοπραξίες) συνιδιοκτητών που ρύθμιζαν την εκτατική καλλιέργεια, τη διάθεση των ιδιωτικών βοσκοτόπων κλπ. Τις κοινότητες διοικούσε επιτροπή, την οποία εξέλεξαν οι φάρες. Κάθε φάρα εξέλεγε έναν επίτροπο από τα πιο πλούσια, σεβαστά και δραστήρια μέλη της: Ν. Σωτηρίου, Οι κοινότητες, ό.π.: του ίδιου, Μαρκόπουλο, ό.π.

64. Scheffler, ό.π.: R. M. Keesing, On Descent and Descent Groups, Current Anthropology 9 (1968) 453.

65. Καθήκον του ερευνητή είναι να επισημάνει τη σχέση των εκφράσεων αυτών με “τα δομικά στοιχεία καταγωγής”: Scheffler, ό.π., σ. 543.

66. Η φάρα αντιστοιχεί δομικά στην κελτική dream που μεταφράζεται σε φυλή αλλά εννοιολογικά πλησιάζει περισσότερο στον όρο clann, ο οποίος όμως αποδίδει τους απογόνους άσχετα από συγγενική γραμμή: Fox, Encounter, ό.π., σ. 143· του ίδιου, The Tory, ό.π., σ. 68-69. Το παράδοξο είναι ότι στην ανθρωπολογική επιστήμη η πατρογραμμική ομάδα (clan) δηλώνεται με ένα όρο που ουσιαστικά σημαίνει αμφιγραμμική ομάδα καταγωγής. Τούτο εξηγείται, γιατί στις αρχές της ανάπτυξης της επιστήμης ήταν δύσκολο να επισημανθούν οι διαφορές.

τον χρησιμοποιούν σε διάφορες εκφράσεις, όπως “τζούαρ φάρε” (= έβγαλα σπόρο, απόκτησα δηλ. απόγονο) ή “γέμι νιε φάρε” (= είμαστε ένας σπόρος, έχουμε δηλ. κοινή καταγωγή από αρρενογονία).⁶⁷

Ο όρος φάρα με τις αρρενογονικές σηματοδοτήσεις του αλλά και την προγονοκεντρική αναφορά του είναι κατάλοιπο ενός παλιότερου τρόπου οργάνωσης, πιο πατρογραμμικού που έχει σχέση με την καταγωγή του πληθυσμού της ΝΑ. Αττικής από το βόρειο ελλαδικό χώρο (Βόρειο Ήπειρο και Αλβανία). Οι φάρες όμως όπως τις περιέγραψα σε όλες τις διαβαθμίσεις τους δεν παίζουν κανένα ρόλο σήμερα στην κοινωνία των χωριών αυτών, εκτός ίσως από μια αντίληψη μεταβίβασης ορισμένων χαρακτηριστικών. Απουσιάζει απ’ αυτές οποιαδήποτε δομολειτουργική σημασία. Δεν είναι πολιτικά ή οικονομικά οργανωμένες, δεν είναι εγκαταστημένες σε συνεχή οικοδομημένο χώρο (οικισμό, γειτονιά). Αυτό άλλωστε παρατηρείται συχνά στα αμφιγραμμικά συστήματα οργάνωσης.⁶⁸

Η σημαντική ομάδα συγγένειας είναι το σόι. Ο όρος είναι τουρκικός.⁶⁹ Στην Ελλάδα δεν έχει παντού την ίδια σημασία. Στη Μάνη δηλώνει απο-

67. Για τον όρο φάρα, που έχει πανελλήνια διάδοση με καλή ή κακή σημασία, υποστηρίχθηκε ότι είναι λομβαρδικής προέλευσης. Η παραπάνω άποψη, πρέπει να αναθεωρηθεί, εκτός αν ο όρος συνδεθεί μόνο γεωγραφικά με την περιοχή αυτής της Βόρειας Ιταλίας, γιατί οι Λομβαρδοί ήταν γερμανικής καταγωγής, ενώ ο όρος δεν είναι γερμανικής προέλευσης. Η φάρα πρέπει να συσχετισθεί ετυμολογικά με τη λατινική λέξη far (γεν. farris) που σημαίνει σπόρος δημητριακών (κριθάρι κλπ.). Απ’ αυτή προέρχεται και η λέξη farina (= αλεύρι): πρβ. A. A. Walde, J. B. Hoffmann, Lateinisches Etymologisches Wörterbuch, Heidelberg 1938, Carl Winter’s Universitätsbuchhandlung I Band, σ. 455. Ενδέχεται και το συνθετικό “πάρα” που συναντιέται στα αρχαία θρακικά τοπωνύμια (π.χ. Δοξαπάρα κλπ.) να έχει την ίδια σημασία, γιατί ο σχηματισμός τους έχει πολλά κοινά με τα αρβανίτικα Κατσιφάρα, Μποτσιφάρι, Κουτήφαρι κλπ.

68. Στη ΝΑ. Αττική (τέως δήμου Μαραθώνα) συναντάμε και έναν άλλο όρο αντίστοιχο της φάρας αλλά βενετικής (ιταλικής) προέλευσης τη “ράτσα”. Ο όρος αυτός έχει ευρύτερη διάδοση στο Αιγαίο, στην Επτάνησο κ.α.

69. Η λέξη έχει μογγολική προέλευση και η πρώτη σημασία της είναι “κόκκαλο”. Το κόκκαλο (σόι) στους λαούς αυτούς συμβολίζει την ανδροπλευρική συγγένεια και την πατρογραμμική καταγωγή, σε αντίθεση με τη λέξη “κρέας” που συμβολίζει τη γυναικοπλευρική συγγένεια, βλ. Altan Gokalp, “Le dit de l’os et du clan”. De l’ordre segmentaire oghouz au village anatolien, L’Homme 102 (1989) 83 και 89· πρβ. και Th. E. Fricke, Elementary Structures in the Nepal Himalaya. Reciprocity and the Politics of Hierarchy in Ghale - Taming

κλειστικά τους πατρογραμμικούς συγγενείς, τη γενιά ή το γένος (lineage, clan), στους Σαρακατσάνους τους αμφιπλευρικούς συγγενείς (bilateral kindred).⁷⁰ Εδώ όμως στο τοπικό ιδίωμα συγγένειας, όπως προκύπτει από τη χρήση του και από τις συνεντεύξεις έχει ενδιάμεση σημασία. Δηλώνει ταυτόχρονα πατρογραμμική ομάδα μικρού βάθους (γενιά) και τους αμφιπλευρικούς συγγενείς. Π.χ. όταν ζήτησα από τους πληροφορητές να μου αναφέρουν μερικά ονόματα προσώπων που ανήκουν στο σόι τους, με δισταγμό, σαν να μη καταλάβαιναν τί ήθελα, μου ανέφεραν σχεδόν πάντα συγγενείς κοντινών βαθμών, αδελφούς, θείους, θείες, ξαδέλφους, άνδρες δηλ. και γυναίκες (παντρεμένες ή όχι) που είχαν το ίδιο πατρικό επώνυμο με αυτούς. Στις ερωτήσεις μου όμως αν τα παιδιά της αδελφής και της κόρης τους ανήκουν στο σόι τους ήταν πάντα καταφατικοί. Σε μια ξεχωριστή περίπτωση ηλικιωμένη γυναίκα που δεν είχε αδελφούς ούτε γιους μου ανέφερε αμέσως ότι στο σόι της ανήκουν ο πατέρας της, τα ξαδέλφια της (παιδιά των πατρικών και μητρικών θείων και θειάδων της), τα ανίψια της (παιδιά των αδελφάδων της) και τα εγγόνια της (παιδιά των θυγατέρων της). Μου ανέφερε ακόμα και τον πεθερό της.⁷¹

Marriage Strategy, *Ethnology* 29 (1990) 139. Οι αμφιπλευρικές σηματοδοτήσεις του όρου σόι στους Τούρκους της Μ. Ασίας πρέπει να αποδοθούν μάλλον σε ελληνική επίδραση.

70. Πρβ. M. Herzfeld, *Interpreting Kinship Terminology. The Problem of Patriliney in Rural Greece*, *Anthropological Quarterly* 56 (1983) 157. Στις διάφορες σημασίες που έχουν επιστημανθεί μέχρι τώρα μπορεί να προστεθεί και αυτή της αμφιγραμμικής ομάδας συγγένειας. Ο όρος και με αυτή τη σημασία έχει ευρύτερη διάδοση σε περιοχές της ανατολικής ηπειρωτικής και νησιωτικής Ελλάδας και σε ελληνόφωνους πληθυσμούς: πρβ. du Boulay, *The Blood*, ό.π., σσ. 533–556. Η Αγγλίδα ανθρωπολόγος δίνει έμφαση στην αμφιπλευρικότητα σύμφωνα με τις βρετανικές απόψεις. Στο σύστημα που μελέτησε παρατηρούνται και πολλά άλλα στοιχεία κοινά στο σύστημα συγγένειας των Αλβανοφώνων της ΝΑ. Αιτικής. Δεν αναφέρει όμως την ύπαρξη τεμαχιακής οργάνωσης (segmentary system). Το γεγονός πάντως ότι παλιότερα απαγορευόταν ο γάμος ανάμεσα και σε τρίτα ξαδέλφια συνηγορεί υπέρ μιας τέτοιας εκδοχής. Η συγγραφέας αναφερόμενη στην αμφιγραμμική καταγωγή κάνει λόγο όχι για ομάδες αλλά για stocks. Ίσως εκεί το γενικότερο σύστημα είχε αποδιοργανωθεί ενωρίτερα. Από τις πληροφορίες εξάλλου που παραθέτει και από τις παρατηρήσεις της φαίνεται ότι υπάρχει κάποια έμφαση στην ανδρική πλευρά σε συμβολικό αλλά και σε πρακτικό επίπεδο (αίμα, αγχιστεία κλπ.).

71. Αυτό συμβαίνει, γιατί με την πάροδο του χρόνου οι ηλικιωμένες ταυτίζονται με το σόι του άνδρα τους και των παιδιών τους. Σημειώνω ότι στα γενεαλογικά δέντρα που φτιάχνουν οι κά-

Επειδή λοιπόν από τις συνεντεύξεις οι πληροφορίες για το σόι δεν ήταν σαφείς, προσπάθησα να επισημάνω τη χρήση του όρου στην καθημερινή ομιλία. Αναφέρω μερικά παραδείγματα: Στα Καλύβια άνδρας καταγόμενος εκ διπλής θηλυγονίας από κάποιο σόι χρησιμοποίησε το συλλογικό παρωνύμιό τους, λέγοντας: “εμείς είμαστε τάδε”. Πληροφορητές από την Κερατέα μου δήλωσαν κατά τη συζήτηση ότι “κρατάμε και τα δύο σόγια” ή “λέμε ότι καταγόμαστε από το σόι που μας αρέσει περισσότερο” ή ακόμα “στο σόι που μοιάζουμε λέμε ότι ανήκουμε”. Πληροφορήτρια από το ίδιο χωριό με την οποία συζητούσα μου δήλωσε ότι “ο τάδε είναι από εκείνο το σόι των Α. (επώνυμο)”. Στον Κουβαρά πάλι πληροφορητής μου ανέφερε, συζητώντας ότι “είμαι σόι με τους Κ., γιατί είναι το σόι της γιαγιάς μου”. Από το ίδιο χωριό άλλος πληροφορητής μου ανέφερε ότι είναι τέταρτα ξαδέλφια με τη γυναίκα του. Μ. αυτός από τη μητέρα του και Μ. εκείνη από τη μητέρα της.

Είναι φανερό επομένως ότι ο όρος χρησιμοποιείται και με τις δύο έννοιες της κατερχόμενης ή προγονοκεντρικής αμφιπλευρικής συγγένειας και της ανερχόμενης ή προσωποκεντρικής αμφιπλευρικής συγγένειας.⁷² Υπάρχει δηλαδή μια μικρή διαφορά κατά τη χρήση του όρου στις εκφράσεις: “γέμι νη σόj” (= είμαστε ένα σόι) και “γέμι σόj (= είμαστε σόι) ή “κέμι σόj” (= έχουμε σόι). Στην πρώτη περίπτωση το σόι σημαίνει συγκεκριμένη ομάδα συγγένειας με σημείο αναφοράς έναν πρόγονο (π.χ. προσπάππου), τους απογόνους δηλ. που έχουν το ίδιο παρωνύμιο ή επώνυμο, στη δεύτερη σημαίνει γενικά συγγένεια, κοντινοί δηλ. συγγενείς, άσχετα από τη γραμμή ή την πλευρά (πατρική ή μητρική). Έχουμε επομένως αμφιγραμμικές ή αδιαφοροποίητες ομάδες καταγωγής με έμφαση ανδροπλευρική. Επικάλυψη του όρου (ομάδα συγγένειας – αμφιπλευρικοί συγγενείς) παρατηρείται κατά κανόνα σε κοινωνίες με αμφιγραμμικό σύστημα οργάνωσης της συγγένειας.⁷³

τοικοί προσδέτουν συχνά και τους συγγενείς εξ αγχιστείας, τους συγγενείς δηλ. των συζύγων τους, οι οποίοι είναι και πρόγονοι των παιδιών τους.

72. Goody, *The Development*, ό.π.: Fox, *Kinship*, ό.π.

73. Πρβ. τη διπλή σημασία του όρου to utu στα νησιά Gilbert της Πολυνησίας: B. Lambert, *Ambilineal Descent Groups in the Northern Gilbert Islands*, *American Anthropologist* 68 (1966) 646· του όρου ebi στους Ondo Yoruba: B. Lloyd, *Agnatic and Cognatic Descent among the Yoruba*, *Man* 1 (1966) 487· επίσης του ουσιαστικού όρου cenedl: J. D. Freeman, *On the Concept of the Kindred*, *Journal of Royal Anthropological Institute* 91 (1961) 194.

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι στους χωρικούς της ΝΑ. Αττικής το σόι είναι μια ομάδα καταγωγής με πυρήνα ανδροπλευρικό πέντε έως επτά γενεών, στο οποίο μπορούν να ανήκουν και ανήκουν κατά κανόνα οι αμφιπλευρικοί συγγενείς μέσω ενός τουλάχιστον γυναικείου κρίκου, τα παιδιά δηλ. της αδελφής, της κόρης ή της εγγονής.⁷⁴ Υπό ορισμένους όρους στο σόι μπορούν να περιληφθούν ακόμα και τα παιδιά της κόρης της αδελφής, της κόρης της κόρης, της κόρης της εγγονής, συγγενείς δηλ. από δύο διαδοχικές θηλυγονικές γενεές. Η συγγένεια φθάνει μέχρι τον 7ο και 8ο βαθμό (3α ξαδέλφια). Οι πληροφορητές δηλώνουν ότι μέχρι τρίτα ξαδέλφια έχουν επαφές, μετά από τα τρίτα θεωρούνται συγγενείς (φάρα) αλλά δεν έχουν σχέσεις. Λένε ακόμα “εφτά προσώπατα το σόι υποστηρίζουμε και τρίτα ξαδέλφια” ή “το σόι είναι ως τα τρίτα ξαδέλφια, από εκεί και πέρα είναι πιο αραιά, απομακρύνονται”. Στις τελευταίες περιπτώσεις αναφέρουν ότι έχουν μεταξύ τους “μακροσυγγένεια”.

Όσο αυξάνεται η απόσταση από τον αρσενικό πρόγονο, τη “ρίζα”, τόσο η συγγένεια εξασθενίζει. Ο υπολογισμός των βαθμών συγγένειας σε συνδυασμό με την καταγωγή από ένα πρόγονο είναι χαρακτηριστικό των αμφιγραμμικών συστημάτων συγγένειας. Η ισχύς των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων είναι ανάλογη της απόστασης από τον ιδρυτή πρόγονο. Είναι επομένως ερώτημα αν συγγενείς 8ου βαθμού από διαδοχική θηλυγονία τριών γενεών ανήκουν στο ίδιο σόι. Η βαρύνουσα σημασία ή όχι της προγιαγιάς από συνεχή θηλυγονική γραμμή εξαρτάται από ειδικούς όρους που συνδέονται με την ίδρυση του σογιού και αποτελούν εξαίρεση. Κατά την επιτόπια έρευνά μου πάντως σε καμιά περίπτωση δεν μου δηλώθηκε κάτι τέτοιο εκτός από τη γε-

74. Οι περιπτώσεις αυτές δεν έχουν σχέση με την κατ' εξαίρεση αναστολή της πατρογραμμικής καταγωγής και με τον πατρογυναικοτοπικό γάμο *ambilanak*, όπου λόγω έλλειψης αρσενικών παιδιών στην οικογένεια η πατρογραμμική ομάδα συνεχίζεται για μια γενεά από γυναίκα. Στα αμφιγραμμικά συστήματα ο πατρογυναικοτοπικός γάμος είναι συχνότερος και οφείλεται σε διαφορετικούς λόγους (κοινωνική διαστρωμάτωση κλπ.): πρβ. *G. P. Murdock, Social Structure, The Macmillan Company, Λονδίνο 1949, σ. 20 και 45. M. H. Fried, The Classification, ό.π., σ. 19.*

νική και αόριστη αναφορά στους βαθμούς συγγένειας.⁷⁵ Συμβαίνει λοιπόν εδώ ότι και σε μερικές άλλες περιοχές της Ελλάδας με πατρογραμμικές ομάδες καταγωγής, όπου το επώνυμο δίνει ένα βαθμό συγγένειας παραπάνω.⁷⁶

Συνήθως γίνεται διάκριση των σογιών. Χρησιμοποιούν τους σύνδετους όρους: “σόγ γκα τάτξ” (= σόι από τον πατέρα), “σόγ γκα μέμξ” (= σόι από τη μητέρα), στους όρους αυτούς περιλαμβάνονται και τα σόγια των γιαγιάδων. Για να δηλώσουν τους εξ αγχιστείας συγγενείς, οι οποίοι δεν μπορούν να ανήκουν στο σόι χρησιμοποιούν τους όρους “σόγ γκα μπούρι” (= σόι από τον άνδρα, αδροσόι), “σοι γκα γκρούα” (= σόι από τη γυναίκα, γυναικοσόι). Σ’ αυτά τα σόγια ανήκουν και τα σόγια των μητέρων και των γιαγιάδων, όπως στη προηγούμενη περίπτωση.⁷⁸

Θεωρητικά, τα σόγια στα οποία μπορεί κανείς να ανήκει είναι απεριόριστα, στην πράξη όμως δεν ξεπερνούν τα τέσσερα. Είναι το πατρικό σόι, το μητρικό σόι και τα δύο σόγια των γιαγιάδων από τον πατέρα και από τη μητέ-

75. Έχω συναντήσει πληροφορήτριες που γνωρίζουν την ονομασία του σογιού της προγιαγιάς τους από διαδοχική θηλυγονία, δεν μου δήλωσαν όμως ότι ανήκουν και σ’ αυτό το σόι. Γενικά, οι γυναίκες είναι πολύ καλές πληροφορήτριες για το πατρικό και το μητρικό σόι τους, ενώ διαφαίνεται και κάποια τάση σ’ αυτές να υπερεκτιμούν τη γυναικογραμμική καταγωγή σε σχέση με τους άντρες. Από τις γενεαλογίες εξάλλου προκύπτει ότι και οι άνδρες γνωρίζουν μερικές φορές το βαφτιστικό όνομα και το σόι της προγιαγιάς τους.

76. Π.χ. στην Ευρυτανία καθώς γνωρίζω από την επιτόπια έρευνα.

77. Σε μερικές περιπτώσεις, όπως ήδη ανέφερα, σόι μπορούν να θεωρηθούν και οι εξ αγχιστείας συγγενείς. Τούτο δεν οφείλεται μόνο στην ενσωμάτωση των ηλικιωμένων γυναικών στο σόι του άνδρα τους, όπως το παράδειγμα που ανέφερα από την Κερατέα. Δύο άλλοι λόγοι που οδηγούν στην αντίληψη αυτή είναι η θεωρητική ενδογαμία μέσα στην ευρύτερη συγγενική ομάδα (φάρα κλπ.) και η προβολή του συγγενικού δεσμού (filiation) των παιδιών της οικογένειας με τους γονείς προς τους παππούδες. Η θέση πάντως των ανδρών απέναντι στο σόι της γυναίκας τους είναι συνήθως αρνητική, όπως δείχνει η παροιμία: “σόγ γκα γκρούα, σοι μπίτζες” (= σόι από τη γυναίκα, σόι του κ...) που υποδηλώνει την έμφαση στην ανδροπλευρική συγγένεια.

78. Δεν φαίνεται να γίνεται σαφής η διάκριση των σογιών από τις γιαγιάδες, όπως στην πατρογραμμική Μάνη (πρβ. τους όρους μανογενιά, κυρογενιά): Αλεξάκης, Τα γένη, ό.π., σ. 37. Αυτό υποδηλώνει εδώ την αμφιπλευρικότητα. Εδώ είναι αυτονόητο ότι στο πατρικό και στο μητρικό περιλαμβάνονται και τα σόγια των γιαγιάδων.

ρα.⁷⁹ Τούτο εξηγείται από το μικρό βάθος των συγγενικών ομάδων, όπως είδαμε πιο πάνω. Σπανιότατα περιλαμβάνεται και το σόι μιας ή περισσότερων προγιαγιάδων. Συμβαίνει όμως κάποτε αν έχει ονομασθεί η ομάδα συγγένειας από την προγιαγιά.⁸⁰

Σημειώνω ότι το πατρικό παρωνύμιο ή επώνυμο της γυναίκας είναι σε χρήση και μετά το γάμο της· π.χ. πολύ εύκολα κανείς βρίσκει παντρεμένες γυναίκες, αναζητώντας τες με το πατρικό τους επώνυμο ή παρωνύμιο (σόι). Αυτό οφείλεται στην ενδογαμία των χωριών. Στα γενεολογικά δέντρα εξάλλου που φτιάχνουν οι κάτοικοι καταγράφουν συχνά και τις δηλυγονικές γραμμές για δύο τουλάχιστον, μερικές φορές και για τρεις γενεές.⁸¹ Τις παραλείπουν όμως, όπως δηλώνουν, αν δεν έχουν καλές σχέσεις. Όχι σπάνια μάλιστα προσθέτουν και τα πατρικά σόγια της μητέρας και των γιαγιάδων τους (βλ. το παράδειγμα των Αγγέλου στο διάγραμμα 4). Σε όλες πάντως τις περιπτώσεις που παρουσιάζονται γυναίκες πρόγονοι είναι σαν να έχουν θέση αρσενικών προγόνων στη γενεαλογία.

Εκτός από τον όρο σόι οι κάτοικοι χρησιμοποιούν μερικές φορές και τους όρους “σειριά” και “γενιά” (γκενεέ). Γνωρίζουν όμως ότι προέρχονται από την ελληνική γλώσσα και υποδηλώνουν περισσότερο μια πατρογραμμική ομάδα μικρού βάθους (lineage). Ειδικότερα για τον όρο σειριά δεν αγνοούν ότι τον

79. Η άποψη του Herzfeld (ό.π.) για τις επτά γενιές έχει θεωρητική μόνο αξία. Σημειώνω πάντως ότι παρατηρείται εναλλακτική χρήση των όρων γενιά –γενεά– σόι με την έννοια της διασταύρωσης (ανάμειξης αίματος). Η χρήση του όρου σόι με την έννοια της γενεάς (generation) χρησιμοποιείται και στα Μεσόγεια (Παιανία κ.α.). Λένε π.χ. ότι ο γάμος επιτρέπεται μετά από τρία σόγια. Στο δήμο Θορικών το σόι με αυτή την έννοια αντιστοιχεί στο “πρόσωπο” και στο “ζωνάρι” (μπρέζ). Ο όρος ζωνάρι όμως δεν χρησιμοποιείται τόσο συχνά σήμερα. Για παρόμοια χρήση του όρου σόι και ζωνάρι στην Εύβοια, βλ. *du Boulay, The Blood*, ό.π.

80. Οι ηλικιωμένοι πληροφορητές γνωρίζουν το βαφτιστικό και το επώνυμο της προγιαγιάς τους σε ποσοστό 20%. Οι περισσότερες περιπτώσεις έχουν παρατηρηθεί στον Κουβαρά και στα Καλύβια. Συχνότερα οι πληροφορητές γνωρίζουν μόνο τα βαφτιστικά τους ονόματα.

81. Σημειώνω ότι στα γενεολογικά δέντρα που καταρτίζουν οι κάτοικοι, σε αντίθεση με την πρακτική του επιστήμονα ερευνητή που αρχίζει από τον πληροφορητή (Ego) και ανεβαίνει προς το γενάρχη, αυτοί ξεκινούν από το γενάρχη και κατεβαίνουν, εξετάζοντας με τη σειρά τους απογόνους του πρώτου παιδιού, του δεύτερου κλπ., άσχετα από φύλο.

χρησιμοποιούν οι ελληνόφωνοι πατριαρχικοί βλαχοποιημένες της Αττικής, για να δηλώσουν τις πατρογραμμικές ομάδες τους⁸². Σημειώνω ότι και στους τρεις οικισμούς απουσιάζει ο όρος “φισ” (= γενιά) που συναντάμε στο γειτονικό Κορωπί και την Παιανία (Λιόπεσι)⁸³. Απουσιάζει εξάλλου και ο όρος “γκιρι” (= αμφιπλευρικοί συγγενείς) που χρησιμοποιούν στα άλλα χωριά των Μεσογείων και της υπόλοιπης Αττικής⁸⁴. Είναι όμως σε χρήση ο όρος “τά-νετς” (= δικοί, αμφιπλευρικοί συγγενείς) καθώς και οι ελληνικοί όροι “σι-γκενί” (= συγγενείς) και “σιγκένιο” (= συγγένεια, αμφιπλευρικοί συγγενείς ή αμφιγραμμική ομάδα καταγωγής).

82. Παρατηρείται συνεχής επίδραση της αρρενογονικής ή πατρογραμμικής ιδεολογίας από τους ελληνόφωνους βλαχοποιημένες, που συνδέονται με επιγαμίες με τους ντόπιους κατοίκους. Αναφέρω δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα: α) Όταν η πεθερά ενός τέτοιου προσώπου μου έδινε τη γενεαλογία του σογιού του ανιψιού της εξ αγχιστείας (άνδρα της ανιψιάς της), ο γαμπρός της παρενέβη, λέγοντάς της, “τι τους θέλεις τους (παρωνύμιο), είναι άλλο σόι”. Επειδή η ηλικιωμένη είχε αντιρρήσεις, αυτός πρόσθεσε, “ε βέβαια είναι ανιψιός της”. β) Μου διηγήθηκαν μια περίπτωση διαμάχης μεταξύ ενός ντόπιου και ενός βλαχοποιημένα από τη Δωρίδα. Ο πρώτος αναφερόμενος στο γενεαλογικό δέντρο υποστήριζε ότι το αίμα χάνεται μετά από ορισμένους βαθμούς, αντίθετα ο δεύτερος είχε την άποψη ότι το αίμα συνεχίζεται στο διηνεκές.

83. Στην Αλβανία ανάλογα με την περιοχή σημαίνει πατρογραμμική γενιά ή πατρογραμμικό γένος. Συχνά όμως εκεί και ο όρος φάρα σημαίνει γενιά. Ο όρος φάρα χρησιμοποιείται περισσότερο στη Νότια Αλβανία, ενώ ο όρος φισ στη Βόρεια και Κεντρική Αλβανία: Rrok Zojni, *Survivances de l'ordre du fis dans quelques microregions de l'Albanie*, La Conference Nationale des Etudes Ethnographiques (28–30 Juin 1976), έκδ. Academie des Sciences de la Republique d' Albanie, Τίρανα 1977, σ. 194.

84. Ο όρος “γκιρι” ή “γκινί” προέρχεται από τη λέξη “γκι” (= μαστός) και συμβόλιζε αρχικά τους γυναικοπλευρικούς συγγενείς (τους συγγενείς από γάλα), κατόπιν επεκτάθηκε στους αμφιπλευρικούς συγγενείς. Εδώ παρά τις επίμονες ερωτήσεις μου δεν μου ανέφεραν ότι τον χρησιμοποιούν. Η “συγγένεια από γάλα” εξάλλου για παιδιά που βύζαζαν από την ίδια γυναίκα, χωρίς να είναι αδέρφια, δεν φαίνεται να έχει σήμερα ιδιαίτερη σημασία με εξαίρεση ίσως τον Κουβαρά. Σε άλλες περιοχές της Ελλάδας η σχέση αυτή συνιστούσε, κατά τη λαϊκή αντίληψη, κώλυμα γάμου. Φαίνεται ότι εδώ η συμβολική σημασία του αίματος, καλύπτοντας και τη θηλυγονική γραμμή, εξαφάνισε εντελώς αυτό το συμβολισμό, βλ. περισσότερο στην ανακοίνωσή μου: *Περί της Βιτόρας ή του στοιχείου του σπιτιού στους Αρβανίτες της Αττικής, Πρακτικά Δ' Συμποσίου Ιστορίας και Λαογραφίας Αττικής (Ανω Λιόσια 11–15 Σεπτ. 1991) (υπό δημοσίευση).*

Οι αμφιγραμμικές ομάδες καταγωγής έχουν ταξινομηθεί από τους κοινωνικούς ανθρωπολόγους σε τρεις βασικές κατηγορίες: α) Τις ανοικτές, β) Τις περιορισμένες, γ) Τις ενδιάμεσες. Στην πρώτη κατηγορία όλοι οι απόγονοι των ιδρυτών προγόνων ανήκουν στην ομάδα χωρίς κάποιο περιορισμό. Στη δεύτερη οι απόγονοι έχουν δικαίωμα επιλογής της ομάδας, στην οποία επιθυμούν να ενταχθούν και την επιθυμία τους την εκδηλώνουν με την εγκατάστασή τους στο χώρο αυτής της ομάδας. Στην τρίτη κατηγορία οι ομάδες είναι θεωρητικά ανοικτές αλλά στην πράξη ο τόπος εγκατάστασης μετά το γάμο, στον ευρύτερο δηλ. χώρο του οικισμού και της γειτονιάς ή στο στενότερο της οικίας, ενεργοποιεί περισσότερο την πατρογραμμική ή τη μητρογραμμική καταγωγή⁸⁵. Ο τόπος άλλωστε εγκατάστασης παίζει κάποιο ρόλο σχεδόν πάντα και στις μονογραμμικές ομάδες καταγωγής.

Εδώ οι αμφιγραμμικές ομάδες ανήκουν στον ενδιάμεσο τύπο. Τα άτομα είτε κατάγονται εξ αρρενογονίας είτε εκ θηλυγονίας ανήκουν θεωρητικά και δυνητικά στο σόι. Σημαντικό όμως ρόλο παίζει για την ενεργοποίηση της μιας ή της άλλης καταγωγής και με χρήση του συλλογικού ονόματος ο τόπος εγκατάστασης μετά το γάμο. Εγκατάσταση κοντά στο πατρικό σόι συνδέει τους απογόνους με το σόι αυτό και αντίστροφα. Όπως θα δούμε παρακάτω, τα χωριά είναι ενδογαμικά και ως προς τον οικισμό και ως προς τη γειτονιά και τα ζευγάρια λίγο πολύ βρίσκονται κοντά στους συγγενείς και από τις δύο πλευρές⁸⁶. Υπάρχουν όμως και άλλοι λόγοι όπως θα δούμε παρακάτω, για να ενεργοποιηθεί η μια ή η άλλη καταγωγή.

Στο συμβολικό επίπεδο το σόι δηλώνεται με το αίμα “γκιάκ”. Λένε: “νι γκιάκ, νι σόι” (= ένα αίμα, ένα σόι). Γι αυτό προκειμένου να δηλώσουν τη συγγενική γραμμή κάνουν λόγο για τη “φλέβα”⁸⁷. Το αίμα συμβολίζει πε-

85. Caplan, *Cognatic Descent*, ό.π.: M. D. Sahlins, *On the Ideology and Composition of Descent Groups*, *Man* 65 (1965) 97· Fox, *Kinship*, ό.π., σ. 156· Goodenough, ό.π.: R. Feinberg, *What is Polyunesian Kinship all about*, *Ethnology* 20 (1981) 115 κε.

86. Δεν αποκλείεται όμως οι ομάδες αυτές καταγωγής να ήταν παλιότερα “περιορισμένες” στο βαθμό που ο οικισμός αποτελούσε και μια οικογένεια.

87. Ο όρος χρησιμοποιείται εναλλακτικά στα ελληνικά “φλέβα” ή στα τουρκικά “νταμάρι” (σημαίνει και λατομείο), αν και ο τελευταίος αναφέρεται περισσότερο στη ράτσα (φυσική καταγωγή). Τον χρησιμοποιούν κυρίως για ένα καλοφτιαγμένο άτομο, π.χ. μια όμορφη γυναίκα.

ρισσότερο την ανδροπλευρική συγγένεια αλλά μεταβιβάζεται και μέσω των γυναικών. Στην ερώτησή μου ποιοι είναι οι συγγενείς τους “εξ αίματος”, συχνά ανέφεραν και τα παιδιά των αδελφάδων τους ή των θυγατέρων τους (ανίψια και εγγόνια εκ θηλυγονίας). Όταν όμως ο συμβολισμός του αίματος επεκτείνεται και στους συγγενείς αυτής της κατηγορίας, πρόκειται για ένα συμβιασμό: οι καταγόμενοι από γυναίκες έχουν λιγότερο κοινό αίμα από εκείνους που κατάγονται από άνδρες, το οποίο χάνεται ανάλογα με την περίπτωση, όταν οι εκ θηλυγονίας γενεές είναι περισσότερες από δύο⁸⁸.

Το αίμα μεταφέρει στα μέλη τα ιδιαίτερα φυσικά και άλλα χαρακτηριστικά της ρίζας του σογιού για επτά γενεές ή “ζωνάρια” (αρβ. μπρεζ). Πιστεύουν ειδικότερα ότι κάθε σόι έχει τις συνήθειες του, τα “χούγια” του, που κληρονομούν τα μέλη μέσω της αρρενογονικής ή θηλυγονικής γραμμής. Π.χ. για τους Μ. των Καλυβίων αναφέρουν πως έχουν το “χούι” στη ρίζα τους (= από τον παππού τους) να μη δίνουν σε άλλον τίποτα. Λένε: “κάμ εδέ νοκ τι jaπ” (= έχω αλλά δεν σου δίνω). Το χούι αυτό το κληρονόμησαν εγγόνια και ανίψια εξ αρρενογονίας και εκ θηλυγονίας. Για ένα άλλο σόι λένε ότι αγαπάει τη θάλασσα και έχει αδυναμία στο ψάρεμα⁸⁹. Τη συνήθεια αυτή την έχουν κληρονομήσει μέλη του σογιού και από τις δύο γραμμές (αρρενογονική και θηλυγονική)⁹⁰.

88. Στην Αλβανία η έννοια του αίματος και η έννοια του γάλακτος είναι απόλυτα διαχωρισμένες. Εκεί κάνουν διάκριση του “δέντρου του αίματος” (lisi gjakut), στο οποίο ανήκουν μόνο οι καταγόμενοι εξ αρρενογονίας και στο “δέντρο του γάλακτος” (lisi tamlit), στο οποίο ανήκουν οι καταγόμενοι εκ θηλυγονίας, βλ. την ανακοίνωσή μου, Περὶ της Βιτόρας, ό.π.

89. Τα παραδείγματα μπορούν να πολλαπλασιαστούν, π.χ. στο ίδιο χωριό τους Μ. τους αποκαλούν “Βούλγαρους”, γιατί τους θεωρούν “λίγο αιμοβόρους”. Σημειώνω ότι τα χούγια των σογιών δηλώνονται και με στερεοτύπες εκφράσεις, όπως “νταηλίκι Καραλιώτικο, κεφάλι Πάλλικο” κλπ.

90. Στην ερώτησή μου αν τα παιδιά κληρονομούν τα χαρακτηριστικά του σογιού της μητέρας τους, οι απαντήσεις ήταν ότι το παιδί παίρνει συχνά από τη μητέρα του και μου ανέφεραν ότι οι παλιές γυναίκες (μαμές κ.ά.) υποστήριζαν ότι το παιδί μοιάζει στο γονίο που τελειώνει πρώτος κατά τη σύλληψη του. Πρέπει να αναφέρω πως και στην πατρογραμμική Μάνη θεωρούν ότι τα παιδιά παίρνουν συχνά τα χαρακτηριστικά από το σόι της μητέρας τους ή της γιαγιάς τους. Τούτο εξηγείται, γιατί, άσχετα από τη πατρογραμμική ή την αμφιγραμμική καταγωγή, η συγγένεια στην Ελλάδα είναι παντού αμφιπλευρική. Εδώ όμως επειδή έχει ατονήσει η πατρογραμμική καταγωγή, ή ιδεολογία αυτή τονίζει περισσότερο την αμφιπλευρικότητα.

Ανάμεσα στις φάρες και στα σόγια, τα οποία άλλωστε είναι εσωτερικά διαστρωματωμένα, υπάρχει κάποιο είδος ιεραρχίας με κριτήρια την παλαιότητα στο χώρο εγκατάστασης, τον αριθμό των μελών και τον πλούτο σε ακίνητη περιουσία. Η εσωτερική και εξωτερική διαστρωμάτωση και η ιεραρχία δίνουν σχεδόν πάντα αμφιπλευρική δομή στις ομάδες συγγένειας, αν δεν τις αποδιοργανώνουν. Με αυτό τον τρόπο σχηματίζονται τα λεγόμενα “κωνικά γένη” της ανθρωπολογικής βιβλιογραφίας⁹¹. Στα αλθανόφωνα χωριά της Λαυρεωτικής χρησιμοποιούν εκφράσεις όπως “σόι ι μάθ” (=μεγάλο σόι) ή “σούμα σόι” (=πολύ σόι, πολυάριθμοι συγγενείς). Η ανώτερη θέση του σογιού ως προς την περιουσία δηλώνεται με τη φράση: “άιο σόι κα σούμα μούλαχ” (=αυτό το σόι έχει μεγάλη περιουσία. Στην καθημερινή ομιλία χρησιμοποιούν συνήθως τον όρο “τε πάρετε” (=οι πρώτοι, με την ίδια σημασία. Π.χ. “οι Γ. είναι οι πρώτοι στο χωριό”. Η φράση έχει πολλαπλή σηματοδότηση. Σημαίνει ταυτόχρονα το μεγαλύτερο σε αριθμό μελών, το πλουσιότερο αλλά και το παλιότερο σόι (φάρα) στο χωριό⁹².

91. Σύμφωνα με μια θεωρία τα “κωνικά γένη” δεν χωρίζονται σε γενιές, δεν συμβιβάζονται δηλ με το τεμαχιακό σύστημα, αλλά είναι εσωτερικά διαστρωματωμένα, ώστε ένα τμήμα του να κυριαρχεί πάνω στα άλλα: Goody, *The Development*, ό.π., σ. 237. Αυτό όμως εξαρτάται από το βαθμό διαστρωμάτωσής τους και δεν έχει γενική ισχύ, βλ. σχετική βιβλιογραφία: P. Kirchoff, *The Principles of Clanship in Human Society*, Davidson *Anthrop. I* 1955, σ. 1-10· M. H. Fried, *The Classification* ό.π., σ. 1-29· επίσης την κριτική προσέγγιση του V. J. Knight Jr, *Social Organization and the Evolution of Hierarchy in Southern Chiefdoms*, *Journal of Anthropological Research* 46 (1990) 1-23.

92. Από τα δημοτολόγια του 1914 (Κουβαρά, Κερατέα) και του 1939 (Καλύβια) προκύπτει ότι οι φάρες με περισσότερα από 60 μέλη ήταν: Στον Κουβαρά: Γκίνηδες 127, Πρίφτηδες 75· στην Κερατέα: Ιατρού 65, Πρίφτηδες 110, Μιχάληδες 108, Ρωμάδες 103, Ζαρολιάγκηδες 77, Λιάγκηδες 97, Λιούμηδες 72, Παπανικολάου 88, Αντωνίου 91 (ίσως πρόκειται για δύο ομάδες), Μασκούληδες 66, Μεγγούληδες 94, Παναγιώτου 62, Σίνηδες 93, Σωφρόνηδες 127· στα Καλύβια: Αποστόλου 71, Γκίνηδες 78, Καρελιώτηδες 68, Μιχάληδες 160, Πέτρου 69, Ράπτηδες 69, Φιλίππου 81 (μάλλον πρόκειται για δύο συγγενικές ομάδες). Από τα παραπάνω στοιχεία συνάγεται ότι οι μεγαλύτερες φάρες σε κάθε οικισμό είναι: Στον Κουβαρά οι Γκίνηδες, στα Καλύβια οι Μιχάληδες και στην Κερατέα οι Σωφρόνηδες. Για τις δύο πρώτες φάρες έχει γίνει ήδη λόγος. Οι Σωφρόνηδες λέγεται ότι έχουν έρδει στην Κερατέα, άγνωστο πότε, από το Ναύπλιο. Χωρίζονται με παρωνύμια σε πολλούς κλάδους: Μουτσουρούφρηδες, Τσίνηδες, Λιέστηδες, Πούφρηδες, Λαφάδες. Ένας άλλος κλάδος, οι Στραγαλάδες, έχει εγκατασταθεί από τον περασμένο αιώνα

Μια άλλη παράμετρος της αμφιγραμμικής καταγωγής είναι η μεταβίβαση της περιουσίας. Στην περίπτωση αυτή δεν μπορούμε να μιλάμε άμεσα για συνείδηση καταγωγής αλλά επειδή ο τρόπος μεταβίβασης της περιουσίας έχει σχέση με την κοινωνική δομή (διαστρωμάτωση κλπ.) και επιδρά στο σύστημα συγγένειας και στις γαμήλιες στρατηγικές τον λαμβάνουμε υπόψη. Όπως έδειξα σε άλλη ανακοίνωσή μου η μεταβίβαση της περιουσίας στους Αλβανόφωνους της ΝΑ. Αιτικής είναι αμφιπλευρική. Οι γυναίκες κληρονομούν κτήματα, οικοπέδα και οικίες. Η αμφιγραμμική δηλ. ομάδα καταγωγής αποτελεί συγχρόνως και μια ομάδα ιδιοκτησίας της γης και ελέγχου της ακίνητης περιουσίας. Τούτο φαίνεται και από την οργάνωση των συνεταιρισμών των καλλιεργητών και την εκλογή από κάθε φάρα ενός συμβούλου για τη διοικητική επιτροπή. Ως προς αυτό επομένως μπορεί η ομάδα συγγένειας να θεωρηθεί οργανωμένη σε σώμα. Τα παραπάνω επιβεβαιώνονται και από τη γαμήλια στρατηγική (βλ. πιο κάτω).

Η κληρονομιά από γυναίκες ακίνητης περιουσίας, την οποία μεταβιβάζουν στους απογόνους τους, οδηγεί πάντα σε κάποια πρόγονο, που μένει στη μνήμη και στη γενεαλογία γι' αυτό ακριβώς το λόγο. Με την κληρονομιά δηλ. ακίνητης περιουσίας, όσοι βρίσκονται μέσα σ' αυτή εξ αρρενογονίας και εκ θηλυγονίας θεωρούνται αποδεδειγμένα απόγονοί της. Άκουσα αρκετές φορές να αναφέρουν ότι στη μεγάλη περιουσία της τάδε είναι τώρα περισσότερα σόγια (επώνυμα). Στην πράξη ο αριθμός των σογιών αυξάνεται ανάλογα με το μέγεθος της ακίνητης περιουσίας ή την έκταση της γης που είχε στη διάθεσή της η πρόγονος. Κάποτε το μεγάλο αυτό κτήμα παίρνει την ονομασία του από τη γυναίκα (π.χ. το κτήμα Στέκα-Παναρίτη)⁹³. Αυτός είναι ένας επιπλέον λόγος για την παρουσία στα γενεαλογικά δέντρα κάποια προγιαγιάς.

Ένα άλλο στοιχείο υπέρ της αμφιπλευρικότητας είναι η λατρεία των νεκρών που ακολουθεί τον τρόπο μεταβίβασης της περιουσίας, γιατί από την περιουσία των προγόνων διαδέχονται οι οικογένειες για τα έξοδα των διαφόρων τελετών (τρι-

στα Καλύβια. Η πλούσια διακλάδωση της φάρας αυτής αποδεικνύει ότι έχει εγκατασταθεί στην περιοχή από πολύ παλιά. Οι Σωφρόνηδες πρέπει αρχικά να ήταν ελληνόφωνοι.

⁹³. Βλ. την ανακοίνωσή μου: Οικογένεια και μεταβίβαση της περιουσίας, στα Πρακτικά της Δ' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αιτικής.

σάγια, μνημόσυνα κλπ.)⁹⁴. Στην “καρτένε παπούβετ”, στο ψυχοχάρτι δηλ., γράφονται οι νεκροί συγγενείς (παππούδες, γονείς, πεθερικά κλπ.) και από τις δύο πλευρές, αν δεν γράφονται περισσότεροι της γυναίκας, στην οποία άλλωστε ανήκει το καθήκον της διεκπεραίωσης αυτών των υποχρεώσεων⁹⁵.

Στις συνεντεύξεις ζήτησα επανειλημμένα να μου αναφέρουν ποιους νεκρούς συγγενείς έγραφαν και γράφουν στο “χαρτί”. Σε όλες τις περιπτώσεις η απάντηση ήταν: “και από τις δύο πλευρές”. Σε μια περίπτωση μάλιστα από τα Καλύβια, όταν ζήτησα από μια γυναίκα να μου ονομάσει τους συγγενείς που γράφει στο χαρτί, παρατήρησα ότι έγραφε τους γονείς της, τους παππούδες της, τις θείες της και την πεθερά της αλλά όχι τους παππούδες του άνδρα της. Ο πεθερός της ζούσε ακόμα, δεν έμενε όμως μαζί της. Τη ρώτησα γιατί παρέλειπε τους παππούδες του άνδρα της και αυτή απάντησε χωρίς ενδοιασμό: “επειδή δεν τους γνώρισα”. Είχαν δηλ. αποβιώσει πριν από το γάμο της. Ο σύζυγος της αν και παρών δεν εξέφρασε αποδοκιμασία για την άποψη της γυναίκας του. Σημειώνω ότι επρόκειτο για οικογένεια μιας από τις μεγαλύτερες και πολύκλαδες φάρες του χωριού.

Ακόμα η ονοματοδεσία στα νεογέννητα αποδεικνύει την αμφιπλευρικότητα της συγγένειας και ταυτόχρονα την έμφαση στην ανδρική πλευρά. Στα παιδιά έδιναν και δίνουν ονόματα από τους παππούδες ανάλογα με το φύλο. Κάποτε αυτό συμβαίνει έστω και αν είναι διαφορετικού φύλου. Για το λόγο αυτό βρίσκουμε μερικές φορές το ίδιο όνομα σε αγόρι και κορίτσι μέσα στην οικογένεια. Προηγούνται κατά κανόνα τα ονόματα από τους γονείς του πατέρα και ακολουθούν τα ονόματα από τους γονείς της μητέρας. Σε εξαιρετικές περιπτώσεις αν κάποιος γονιός έχει αποβιώσει πριν από τη βάφτιση, το παιδί παίρνει το όνομά του. Η σειρά ονοματοδεσίας αντιστρέφεται συνήθως αν ο άνδρας εγκατασταθεί στην οικία της νύφης με τα πεθερικά του (σώγαμπρος). Γιατί μπορεί ο γαμπρός να εγκατασταθεί στο χωριό της αλλά να μη μείνει μαζί με τους γονείς της. Άλλες φορές οποιαδήποτε παρέκκλιση από τον κανόνα για την ονομασία γίνεται με την άδεια των γονιών του άνδρα. Γενικά,

94. Βλ. για την προβληματική *Margaret Kenna, Houses, Fields and Graves. Property and Ritual Obligation on a Greek Island, Ethnology 15 (1976) 21-34.*

95. Παλιότερα τα ονόματα των νεκρών παππούδων τα έγραφαν σε μιλιετάκια και τα φύλαγαν στο εικονοστάσι. Η συνήθεια αυτή ήταν διαδεδομένη σε όλη την Αττική.

οι υποχρεώσεις (συγκατοίκηση, κληρονομιά) προς του γονείς του ενός ή του άλλου συζύγου καθόριζαν και τη σειρά στην ονοματοδесία⁹⁶.

Συχνά ο σύγαμπρος, κάποτε και οι άλλοι γαμπροί, έπαιρνε το επώνυμο ή το παρωνύμιο του πεθερού, το οποίο κατόπιν μεταβίβαζε στα παιδιά του⁹⁷. Από τη μελέτη των στοιχείων συνάγεται ότι η μεταβίβαση του παρωνύμιου, η οποία γινόταν εντελώς μηχανικά από τους κατοίκους συνέβαινε συνήθως στις παρακάτω περιπτώσεις: α) Όταν ένας γαμπρός από το ίδιο χωριό παντρευόταν μοναχοκόρη ή άλλη κοπέλα χωρίς αδελφούς και εγκαθίστατο σύγαμπρος στην οικία του πεθερού του. β) Όταν ένας ξένος γαμπρός παντρευόταν νέα που μπορούσε να έχει αδελφούς, έστω και αν δεν συμβίωνε με τα πεθερικά του. γ) Όταν ο πεθερός του γαμπρού ήταν πιο γνωστός, πιο πλούσιος ή είχε καλό όνομα, ακόμα και αν ο γαμπρός δεν είχε εγκατασταθεί σύγαμπρος ή ήταν από το ίδιο χωριό. Άλλες φορές οι γαμπροί έπαιρναν παρωνύμια από τις γυναίκες τους. Έτσι εξηγούνται οι περιπτώσεις ίδρυσης σογιών από γυναίκες, όπως είναι τα σόγια των Μαντούδη-

96. Pfb. M. Herzfeld, When Exception Define the Rules: Greek Baptismal Names and the Negotiation of Identity, *Journal of Anthropological Research* 38 (1982) 288-302.

97. Μπορώ να αναφέρω αρκετά παραδείγματα: Ένας Κοντογιάννης από τον Κουβαρά παντρεύτηκε τη Βαγγελιώ, κόρη του Γιώργου Δρίτσα με το παρωνύμιο Μορτίλης από τα Καλύβια. Ο Κοντογιάννης ονομάστηκε Μορτίλης καθώς και τα παιδιά του. Σημειώνω ότι ο Κοντογιάννης εγκαταστάθηκε σύγαμπρος, αν και η Βαγγελιώ είχε αδελφό. Ο Βασίλης Πετρολιάγκης από την Κερατέα παντρεύτηκε μια από τις κόρες του Μιχάλη Δήμα, την Παρασκευή, χωρίς να εγκατασταθεί σύγαμπρος. Πήρε όμως το παρωνύμιο του πεθερού του Γκλιπκούκας (είδος αγκαθιού). Ένας Θεοδώρου καταγόμενος από το Αγκίστρι πήρε από τη γυναίκα του το παρωνύμιο Κούζας και το μεταβίβασε στα παιδιά του. Υπάρχει και μια σπάνια περίπτωση όπου ο γαμπρός πήρε παρωνύμιο από την πεθερά του. Ο Γιάννης Δεδεγκίκας παντρεύτηκε την κόρη του Γιώργου και της Σταμάτας Κόλια, Ελευθερία. Η πεθερά του είχε το παρωνύμιο Τσαλαμάτα (από το Σταμάτα). Ο γαμπρός ονομάστηκε Τσαλαμάτας καθώς και τα παιδιά του. Μερικές φορές συμβαίνει ο γαμπρός να παίρνει παρεπώνυμο το επώνυμο του πεθερού του ή και να μετονομάζεται επίσημα. Π.χ. ο Σταμάτης Ρώμας από την Κερατέα παντρεύτηκε τη μοναχοκόρη του Λεωνίδα Ζαρολιάγκη και ονομάστηκε Ζαρολιάγκης. Ο Βαγγέλης Κόλιας παντρεύτηκε τη μοναχοκόρη του Κοροβέση και ονομάστηκε Κοροβέσης. Ένας Γκίκας παντρεύτηκε την κόρη του Κούρκα και ονομάστηκε Κούρκας. Ένας Μιχάλης από τα Καλύβια με το παρωνύμιο Μπισταρένης (γυριστή ουρά) παντρεύτηκε μια Παπανικολάου από το Κορωπί, όπου εγκαταστάθηκε σύγαμπρος, και μετονομάστηκε επίσημα σε Παπανικολάου.

δων, των Νεράδων, των Τσαλαμάτηδων, των Μπουρλογιάννηδων⁹⁸. Η μεταβίβαση των επωνύμων γινόταν με πιο επίσημο τρόπο, ο οποίος πλησιάζει, αν δεν ταυτίζεται με την πρακτική της υιοθεσίας που θα εξετάσουμε πιο κάτω⁹⁹.

Η ονοματοθεσία (βαφτιστικό, παρωνύμιο, επώνυμο) έχει σχέση αφενός με την μεταβίβαση της περιουσίας, αφετέρου με τη λατρεία των νεκρών.¹⁰⁰ Τα τρία αυτά στοιχεία καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό τη δομή της οικογένειας και κατ' επέκταση της συγγένειας. Αποδεικνύεται έτσι ότι η ενεργοποίηση της θηλυγονικής γραμμής και επομένως της αμφίγραμμικότητας εξαρτάται και από τη δυναμικότητα της μιας ή της άλλης συγγενικής ομάδας που έρχο-

98. Το σόι Μαντούδηδες είναι κλάδος της φάρας των Μιχάληδων από τα Καλύβια και πήρε την ονομασία του από ένα κλάδο των Σίνηδων της Κερατέας. Η προγιαγιά τους είχε το παρωνύμιο Μαντούδη επειδή ο πατέρας της καταγόταν από το Μαντούδι της Εύβοιας. Ο κλάδος αυτός υπάρχει μέχρι σήμερα στην Κερατέα. Οι δύο άλλες περιπτώσεις έχουν κάποια ιδιαιτερότητα: Η φάρα Νεράδες αποσχίστηκε από τους Σωτηρίου (Κώνστα - Χριστοδούλου) και πήρε την ονομασία της από μια όμορφη γυναίκα που παντρεύτηκε ένα Σωτηρίου και απόκτησε πολλά παιδιά. Σ' αυτή είχαν δώσει το παρωνύμιο Νεράϊδα. Άλλοι λένε ότι ήταν πραγματική νεράϊδα, γιατί υπάρχει και ο θρύλος ότι χόρευε με τις νεράϊδες τη νύχτα στο πηγάδι του Ντρίτσιανι. Δεν γνωρίζουμε που τελειώνει η πραγματικότητα και που αρχίζει η φαντασία. Οι Τσαλαμάτηδες είναι ένας κλάδος (σόι) των Κολιάδων και των Δεδεγκικάδων. Πήραν την ονομασία τους όπως ανέφερα, από την πεθερά του Δεδεγκίκα Τσαλαμάτα. Προηγούμενος το παρωνύμιο αυτό το είχε πάρει η κόρη της Τσαλαμάτας (βλ. πιο πάνω). Οι Μπουρλογιάννηδες είναι ένας κλάδος των Κωνσταντών και πήρε την ονομασία του από το παρωνύμιο του σογιού της γυναίκας του προσπάππου Πέτρου.

99. Σημειώνω ότι πληροφορήτρια στον Κουβαρά που είχε αποκτήσει μόνο κόρες μου δήλωσε ότι είχε σκοπό να υιοθετήσει ένα αγόρι και να το παντρεύει με μια κόρη της. Τελικά όμως καμιά κόρη της δεν έμεινε στο χωριό. Η υιοθεσία του γαμπρού ήταν απαγορευμένη από την εκκλησία κατά την Τουρκοκρατία δεν έπαυσε όμως ποτέ να εφαρμόζεται: Δ. Σ. Γκίντ, Οι λόγοι διαζυγίου επί Τουρκοκρατίας, Μνημόσυνο στον Περικλή Βιζουκίδη, Θεσσαλονίκη 1963, σ. 241, 247. Για παρόμοιες πρακτικές στην Ευρώπη και σε άλλες περιοχές του κόσμου: Goody, *The Development*, ό.π., σ. 74· *Takie Syciano Lebra, Adoption Among the Hereditary Elite of Japan, Status Preservation Through Mobility*, *Ethnology* 28 (1989) 185 κε.

100. Πρβ. A. Jensen, *Myth and Cult among Primitive Peoples*, The University of Chicago. Σικάγο και Λονδίνο 1963, σσ. 287-293· R. M. Keesing, *Shrines, Ancestors, and Cognatic Descent: The Kwaio and Tallensi*, *American Anthropologist* 72 (1970) 763· J. R. Goody, *Death, Property, and the Ancestors*. Stanford University Press, Stanford 1962.

νται σε επιγαμία, σε συνδυασμό συχνά, όπως ανέφερα, με τον τόπο εγκατάστασης μετά το γάμο. Θα έλεγε κανείς ότι οι πιο ισχυρές ομάδες έχουν και μεγαλύτερες αφομοιωτικές ικανότητες. Όλοι θέλουν να συνδεθούν με ένα δυνατό και πλούσιο σόι. Τα παραπάνω όμως έχουν σχέση σε τελευταία ανάλυση με την προχωρημένη διαστρωμάτωση στην περιοχή.

Ο τύπος εξάλλου υιοθεσίας με αλλαγή του επωνύμου αποδεικνύει έμμεσα την αμφιπλευρικότητα¹⁰¹. Ο δεσμός αυτός είναι πολύ διαδεδομένος στη ΝΑ. Αττική. Μου έκανε μεγάλη εντύπωση η ευκολία με την οποία οι γονείς δίνουν τα παιδιά τους σε συγγενείς για υιοθεσία. Ουσιαστικά πρόκειται για μια “αναδιανομή των συγγενών”¹⁰². Η διαδικασία της υιοθεσίας και η συχνότητα της δίνουν την εντύπωση ότι το “ζευγάρι αναπαραγωγής” δεν περιορίζεται στους δύο συζύγους αλλά επεκτείνεται και στα αδέρφια (αδελφός–αδελφή, αδελφή–αδελφή)¹⁰³. Το φύλο του παιδιού που υιοθετούν δεν παίζει ρόλο. Τα ποσοστά έρχονται συνήθως μισά-μισά με μικρή διαφορά υπέρ των αγοριών¹⁰⁴. Σε ένα άλλο σημαντικό ποσοστό (γύρω στο 80%) οι υιοθετούμενοι είναι μεγάλης ηλικίας από πέντε ως εικοσιενέα ετών, πράγμα που δείχνει και το επιλεκτικό ρόλο της υιοθεσίας στα συστήματα αμφιπλευρικής συγγένειας¹⁰⁵.

101. Στις πατρογραμμικές κοινωνίες προτιμούν να υιοθετούν παιδιά από την πατρογραμμική ομάδα τους, παιδιά δηλ. ενός αδελφού ή πατροπλευρικού ξαδέλφου: J. L. Watson, *Agnates and Outsiders: Adoption in Chinese Lineage*, *Man* 10 (1975) 294–296. Για τις αντίθετες περιπτώσεις βλ. *Takie Syciano Lebra*, *Adoption* ό.π., σ. 266.

102. Οι συχνές μετονομασίες λόγω υιοθεσίας αλλά και οι μετονομασίες λόγω απόσχισης φαίνονται και από τις διορθώσεις των επωνύμων στα μητρώα αρρένων των τριών χωριών.

103. Οι σχέσεις μεταξύ αδελφού και αδελφής είναι πολύ στενές. Φαίνεται από διάφορες παροιμίες αλλά και από τη θέση των πληροφορητών απέναντι στη σημερινή εξέλιξη των ηθών. Λένε ότι “τώρα ξεχνάει αδελφός την αδελφή”.

104. Από τις περιπτώσεις που είναι καταγραμμένες στα δημοτολόγια και τα μητρώα αρρένων προκύπτει ότι τα ποσοστά ως προς το φύλο του παιδιού διαφέρουν ανάλογα με τον οικισμό: στον Κουβαρά υπερσχύουν τα αγόρια με ποσοστό 80%, στην Κερατέα επίσης τα αγόρια με ποσοστό 55%, στα Καλύβια αντίθετα υπερσχύουν τα κορίτσια με ποσοστό 65%. Σημειώνω ότι στα Καλύβια τα παιδιά είναι μικρότερης ηλικίας (από ένα έως δώδεκα ετών).

105. Βλ. Ph. L. Ritter, *Adoption on Kosrae Island: Solidarity and Fertility*, *Ethnology* 20 (1981) 255. Για τη σημασία της υιοθεσίας συγγενών από διαφορετικές συγγενικές πλευρές βλ. *Elizabeth Mandeville*, *Kamano Adoption*, *Ethnology* 20 (1981) 240–241.

Όπως προκύπτει εξάλλου από τα δημοτολόγια, οι υιοθετούμενοι είναι συνήθως συγγενείς από τη γυναικεία πλευρά σε ποσοστό περίπου 75%. Είναι δηλ. παιδιά του αδελφού ή της αδελφής της θετής μητέρας. Σπανιότερα είναι παιδιά κάποιου ξαδέλφου ή ξαδελφής. Επισήμανα την παρατήρησή μου στους πληροφορητές και αυτοί με φυσικότητα μου έδωσαν σχεδόν πανομοιότυπες απαντήσεις στο πνεύμα “έτσι γίνεται, γιατί αυτά τα κανονίζουν οι γυναίκες”. Σε μια περίπτωση από την Κερατέα, όπου αδελφή υιοθέτησε το παιδί της αδελφής της, η απάντησή ήταν ότι “προτίμησε το αίμα της”. Η υιοθεσία παιδιών από συγγενικές οικογένειες εξηγείται από το φόβο εγκατάλειψης, αν είναι ξένοι. Έχει συμβεί άλλωστε αυτό μερικές φορές. Αποβλέπει όμως και στη διατήρηση της περιουσίας μέσα στη συγγενική ομάδα (σόι). Ιδανική λύση θεωρείται να υιοθετήσουν ένα ανιψιό και μια ανιψιά από τις δύο πλευρές (του άνδρα και της γυναίκας) και να τους παντρέψουν¹⁰⁶.

Η υιοθεσία παιδιού από τη γυναικεία πλευρά εξηγείται από τη σημαντική θέση της γυναίκας μέσα στην οικογένεια αλλά και από την αποδιοργάνωση της μεγάλης πατριαρχικής οικογένειας. Έχει όμως σχέση και με τα ενισχυμένα κληρονομικά δικαιώματα της γυναίκας. Το παιδί δηλ. μπορούσε να κληρονομήσει την περιουσία από τη θεία του. Με αυτό τον τρόπο άλλωστε η γυναίκα συνεχίζει την “κοινωνία” με το πατρικό σόι, ενώ και η φροντίδα του παιδιού, αν ήταν μικρής ηλικίας, από τη θεία του ήταν καλύτερη, παρά αν η θετή μητέρα του ήταν εντελώς ξένη. Παρατηρούμε ότι το σόι δημιουργείται από τους άνδρες αλλά εκφράζεται από τις γυναίκες.

Και από τη συμπάθεια που αισθάνονται για τους εξαδέλφους, αν εκδηλώνεται περισσότερο προς την πλευρά του πατέρα ή την πλευρά της μητέρας, διαπιστώνουμε την αμφιπλευρική συγγένεια. Οι γνώμες μοιράζονται: λένε πως είναι και τα κληρονομικά στη μέση που τους διχάζουν αλλά συμφωνούν ότι υπάρχει μεγαλύτερη συμπάθεια προς την πλευρά της μητέρας. Στον Κουβαρά αναφέρουν ότι “μπορεί να είσαι από τον πατέρα και να μην λες καλημέρα και νάσαι από τη μάνα και να τρως και τα σάλια, ανάλογα πως φέρε-

106. Στον Κουβαρά συνηθίζεται περισσότερο η υιοθεσία από τον αδελφό του παιδιού της αδελφής, στην Κερατέα η υιοθεσία από την αδελφή του παιδιού του αδελφού ή της αδελφής. Για τα Καλύβια δεν διαθέτουμε στοιχεία, αλλά από τις πληροφορίες συνάγεται ότι η πρακτική πλησιάζει περισσότερο προς εκείνη της Κερατέας.

ται ο καθένας” ή “συμπαθούσαμε τον ξάδελφο ανάλογα, από τον πατέρα ή τη μητέρα, με όποιο συνταυτίζόμαστε”¹⁰⁷. Οι παραπάνω απόψεις δείχνουν αφενός την έμφαση στη γυναικεία πλευρά, αφετέρου τη λειτουργία της επιλεκτικής συγγένειας που εκδηλώνεται και ως προς άλλα θέματα στο αμφιπλευρικό σύστημα (υιοθεσία κλπ.)¹⁰⁸.

Αλλά και από την ανάλυση της ορολογίας της συγγένειας είναι φανερό η αμφιπλευρικότητα. Η ορολογία με κοινούς όρους για τους θείους (μπαμπάτσι), θείες (θιάκα), εγγονούς (νιπ), ανιψιούς (νιπ), ξαδέλφια (κουσερίν)¹⁰⁹, άσχετα από τη συγγενική γραμμή, αποδεικνύει την αμφιπλευρική συγγένεια¹¹⁰. Σε όλους τους όρους εξάλλου γίνεται η διάκριση των φύλων. Το γεγονός αυτό οφείλεται στη δομή της γλώσσας, που τις περισσότερες φορές κάνει διάκριση των γενών. Οι όροι διαφοροποιούν και τη γενεά (generation) των συγγενών. Αν δηλ. βρίσκονται στις προηγούμενες, στις επόμενες ή στην ίδια γενεά με τον ομιλούντα με εξαίρεση τους όρους ανιψιός, εγγονός (νιπ), ανιψιά, εγγονή (μ-μπέσε) που ταυτίζονται (βλ. διάγραμμα 5)¹¹¹. Οι όροι άλ-

107. Φαίνεται και στις σχέσεις των συγγενών εξ αγχιστείας. Δεν είναι σπάνιες οι περιπτώσεις όπου πληροφορητές (κυρίως γυναίκες) μου δήλωσαν ότι αγαπούν τους γαμπρούς περισσότερο από τις κόρες. Αυτό θεωρείται αδιανόητο στα πατρογραμμικά συστήματα.

108. Ακόμα και στην εκδήλωση της δυσaréσκειας των γονιών προς τα παιδιά με την κατάρα οι πληροφορητές αναφέρουν ότι είχε το ίδιο βάρος εξίσου και των δύο γονιών. Μερικοί δηλώνουν ότι μπορεί να είχε βάρος και του πατέρα, γιατί “μεγάλωσε το παιδί”, δείχνοντας με αυτό τον τρόπο ότι της μητέρας είχε περισσότερο.

109. Η ορολογία των ξαδέλφων δεν είναι τόσο σταθερή. Οι όροι κουσερίν έχουν μεγαλύτερη σταθερότητα, και μας δίνουν ως προς αυτούς τους όρους ορολογία τύπου “Εσκιμώων”. Οι κάτοικοι όμως χρησιμοποιούν στις προσφωνήσεις συχνά και τους όρους βελλά, μότερε (αδελφός, αδελφή) για τους ξαδέλφους αμφιπλευρικά σε ένδειξη αγάπης. Οι τελευταίοι όροι ταξινομούν το σύστημα σε “χαβανέζικο”: G. P. Murdock, *The Social Structure*, ό.π., σσ. 228–229.

110. Οι όροι της αγχιστείας εξάλλου αποδεικνύουν αφενός την κατώτερη θέση της νύφης στην οικία των πεθερικών, αφετέρου την αμφιπλευρικότητα της οικογένειας. Η νύφη χρησιμοποιεί για την πεθερά τον όρο μάνε, για τον πεθερό τον όρο τάτε, για τον κουνιάδο τους όρους ζότ (κύριος), λιάλξε (μεγάλος αδελφός), τους όρους μότερε ή ζόνια για την κουνιάδα. Τον τελευταίο όρο χρησιμοποιεί και για τη μεγαλύτερη συνψάδα. Ο γαμπρός χρησιμοποιεί τον όρο τάτε ή παππού για τον πεθερό και τον όρο μάνε ή μάμε για την πεθερά.

111. Το φαινόμενο δεν είναι τόσο διαδεδομένο στον υπόλοιπο ελληνικό χώρο. Επιστημαίνω πάντως ότι παρατηρείται στους Έλληνες του Πόντου, στους λατινόφωνους πληθυσμούς (Κουτσό-

λωστε για τους εκ πλαγίου συγγενείς μας δίνουν γραμμική ορολογία (lineal terminology)¹¹².

Πρέπει όμως να σταθούμε περισσότερο σε δύο όρους: στον όρο μότερε (αδελφή) που προέρχεται από κοινό ινδοευρωπαϊκό, αν όχι ελληνικό όρο, και σημαίνει αρχικά μητέρα. Ο όρος δείχνει την ιδιαίτερα ψηλή θέση της αδελφής στην οικογένεια. Σε άλλη ανακοίνωσή μου έδειξα ότι η πρωτότοκη κόρη έχει ιδιαίτερα κληρονομικά δικαιώματα και αυξημένες υποχρεώσεις. Ο όρος δηλ. μπορεί να συνδέεται και με την παραμονή της μεγαλύτερης παντρεμένης αδελφής στην οικία (πολυπυρηνική οικογένεια) σε ισότιμη θέση με εκείνη της μητέρας ή στη θέση της, αν έχει αποβιώσει¹¹³. Ο άλλος όρος είναι η “μαμίτσε”, ο οποίος κατά λέξη σημαίνει “μικρή μητέρα” και μεταφορικά τροφός και σηματοδοτεί την προγιαγιά ή τη γιαγιά από τη μητέρα, δίνοντας συγχρόνως έμφαση στη δηλγυονική γραμμή.

Η πατρογραμμικότητα στους Αλβανόφωνους της ΝΑ. Αττικής πρέπει να αποκλειστεί και για τους παρακάτω λόγους:

α) Στην περιοχή δεν παρατηρείται καθόλου βεντέτα, αντεκδικήσεις δηλ. σε περιπτώσεις φόνων αλλά ούτε φόνοι σε περιπτώσεις αντιδικιών. Οι κάτοικοι ήταν και είναι φιλήσχοι. Σε μια μοναδική περίπτωση από τα Καλύβια όπου σε φιλονικία για κτηματικές διαφορές σκοτώθηκε κάποιος, το αμφισβητούμενο κτήμα το ονόμασαν “Χωράφι του καβγά”. Η βεντέτα έχει σχέση με τις

βλαχους και Αρβανιτόβλαχους) και στους Βούλγαρους (στους Πόντιους “ανεψιός”, στους Βλάχους “νιότ”, στους Βούλγαρους “ννuk”). Πιστεύω ότι το φαινόμενο έχει προέλευση λατινική, γιατί το παρατηρούμε και στη ρωμαϊκή ορολογία συγγένειας (nepos = ανιψιός και εγγονός): Ε. Π. Αλεξάκη, Αλληλοεπιδράσεις στους οικογενειακούς δεσμούς Ελλήνων και Βουλγάρων στη Θράκη, Πρακτικά Γ' Συμποσίου Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού Χώρου (Αλεξανδρούπολη, 14-18 Οκτ. 1976) ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 25-40 του ίδιου, Παρατηρήσεις στην οικογενειακή και συγγενειακή οργάνωση των Ελλήνων του Πόντου, Αρχείον Πόντου 38 (1983) (Πρακτικά Α' Συμποσίου Ποντιακής Λαογραφίας, Αθήνα 12-15. 6. 1981), σ. 236.

112. Το σύστημα συγγένειας, όπως προκύπτει από την ορολογία, είναι ουσιαστικά όμοιο με το αντίστοιχο των Ελληνοφώνων, υποδηλώνοντας την κοινή καταγωγή των δύο πληθυσμών.

113. Ίσως έχει σχέση με παλιότερη απαγόρευση του γάμου μεταξύ αδελφού και αδελφής. Τέτοιοι γάμοι συνηδίζονταν σε εξελιγμένα αμφιγραμμικά συστήματα συγγένειας (Πολυνησία, Περού, Αρχαία Αίγυπτο κ.α). Ενδεχομένως η εξέλιξη προς περισσότερο πατριαρχική οργάνωση η έδωσε αυτή τη μορφή στην ορολογία της συγγένειας.

πατρογραμμικές ομάδες και με την ανδροτοπική εγκατάσταση, τη συγκέντρωση δηλ. των συγγενών εξ αρρενογονίας για λόγους ασφάλειας σε χώρο αυστηρά ελεγχόμενο από την ομάδα συγγένειας (οικισμό, γειτονιά). Ασκήει εξάλλου συνεκτική λειτουργία και καθυστερεί ή εμποδίζει την απόσχιση των υποομάδων (κλάδων)¹¹⁴.

6) Απουσιάζει κάποια συμβολική ή πραγματική “εξαγορά της νύφης”. Δεν προκύπτει από παλιότερα ή νεότερα στοιχεία ότι ο γαμπρός ή οι γονείς του πρόσφεραν χρήματα ή ζώα στον πεθερό για τη νύφη. Αντίθετα, όπως έδειξα σε άλλη ανακοίνωσή μου συνηθίζοταν η “προγαμιαία δωρεά” και η προίκα σε ακίνητα, που συνδέονται κατά κανόνα με αμφιγραμμική ή αμφιπλευρική οργάνωση της συγγένειας¹¹⁵.

γ) Οι φάρες και τα σόγια ήταν και είναι διασκορπισμένα μέσα στο χωριό και στα άλλα γειτονικά χωριά. Τα μέλη τους δηλ. δεν κατοικούν σ’ ένα συνεχή οικιστικό χώρο αλλά παρεμβάλλονται μεταξύ τους μέλη από άλλες φάρες και σόγια. Αυτό οφείλεται στον νεοτοπικό και το διτοπικό γάμο.

δ) Οι φάρες ήταν και είναι ενδογαμικές και τα σόγια εξωγαμικά. Η ενδογαμία στη συγγενική ομάδα δίνει αναγκαστικά κάποια έμφαση στην αμφιπλευρικότητα. Αλλά γι’ αυτό θα γίνει διεξοδικός λόγος παρακάτω.

3. Γάμος και γαμήλια στρατηγική

Η εξωγαμία, η ενδογαμία και γενικά οι γαμήλιες σχέσεις συνδέονται, κατά τους ανθρωπολόγους, στενά με τα συστήματα συγγένειας και τα προκαθορίζουν, στο βαθμό που για ορισμένους μελετητές δομές αγχιστείας και δομές συγγένειας να ταυτίζονται. Ειδικότερα έχουν υποστηριχθεί δύο θεωρίες

114. Η βεντέτα παρατηρείται και σε “περιορισμένα” αμφιγραμμικά συστήματα, όπου συμπύκνωση οικισμού και ομάδα συγγένειας και τα μέλη επιλέγουν τη μια συγγενική ομάδα ή την άλλη. Άλλωστε τα συστήματα αυτά έχουν πολλά κοινά στοιχεία με τα αντίστοιχα μονογραμμικά (πατρογραμμικό κλπ.). Είναι όμως προβληματική η παρουσία της βεντέτας στα “ανοικτά” και στα ενδιάμεσα συστήματα, όπου δεν απαιτούνται αποκλειστικά δικαιώματα και υποχρεώσεις από τα μέλη της ομάδας.

115. Βλ. Ε. Π. Αλεξάκη, Η εξαγορά της νύφης, Αθήνα 1984· και την ανακοίνωσή μου: Γαμήλιες παροχές στους Αλβανόφωνους της ΝΑ. Αττικής-Λαυρεωτικής (1930-1940). Πρακτικά Γ' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής.

οργάνωσης της κοινωνίας, οι οποίες σε γενικές γραμμές είναι: α) Η αγγλική θεωρία των ομάδων καταγωγής. β) Η γαλλική θεωρία των συμμαχιών (αγχιστείας)¹¹⁶.

Οι γαμήλιες σχέσεις παρουσιάζονται με πολλές μορφές στα διάφορα συστήματα συγγένειας. Γίνεται λόγος για στοιχειώδεις δομές και περιορισμένες ή γενικευμένες ανταλλαγές, όπως οι άμεσες ή έμμεσες συμμετρικές ανταλλαγές αδελφάδων και ο ασύμμετρος γάμος μεταξύ μητροπλευρικών, πατροπλευρικών ή αμφιπλευρικών σταυροαδελφών (παιδιών αδελφών διαφορετικού φύλου). Το κύριο χαρακτηριστικό στις στοιχειώδεις δομές αγχιστείας είναι ότι οι κανόνες δεν καθορίζουν μόνο με ποιους δεν πρέπει να γίνει γάμος αλλά επιβάλλουν και με ποιους πρέπει να συναφθεί¹¹⁷.

Οι παραπάνω γαμήλιες σχέσεις συνδέονται συνήθως με μονογραμμικά συστήματα καταγωγής. Αντίθετα, στην περίπτωση των αμφιγραμμικών ή αμφιπλευρικών συστημάτων συγγένειας οι θεωρίες διατυπώνονται ανάλογα με την περίπτωση είτε με την επέκταση της έννοιας της καταγωγής, όπως είδαμε, και σ' αυτά είτε με το πέρασμα από τις στοιχειώδεις στις σύνθετες δομές αγχιστείας¹¹⁸. Τα αμφιγραμμικά ή αμφιπλευρικά συστήματα συνδέονται ανάλογα με την περίπτωση με τη διάσπαρτη αγχιστεία και τα ημισύνθετα συστήματα επιγαμιών (σύνθετη μορφή γενικευμένων ανταλλαγών)¹¹⁹.

116. L. Dumont, Introduction a deux theories d' antropologie sociale. Groupes de filiation et alliance de mariage, Mouton Παρίσι, Χάγη 1971. Άλλοι υποστηρίζουν ότι οι κοινωνίες μπορούν να χωρισθούν σε τρεις κατηγορίες: α) Σ' αυτές που δίνουν έμφαση στην καταγωγή. β) Σ' αυτές που τονίζουν καταγωγή και αγχιστεία. γ) Σε εκείνες που δίνουν έμφαση στην αγχιστεία: Joanna Overirn Kaplan, Endogamy and the Marriage Alliance, a Note on Continuity in Kindred based Groups, Man 8 (1973) 556.

117. C. Levi-Strauss, Les structures elementaires de la parenté, Press Universitaires de France, Παρίσι 1949· M. Pannof, M. Perrin, Dictionnaire de l' Ethnologie, Petite Bibliothèque Payot, Παρίσι (1973), σ. 247.

118. Dumont, ό.π., σ. 8.

119. Πρβ. Heritier, L' exercice, ό.π., σ. 73 κε. R. H. Barnes, Dispersed Alliance and the Prohibition of Marriage. Reconsideration of Mckinley's Explanation of Crow-Omaha Terminologies, Man 11 (1976) 384-399· Luc de Heusch, The Debt of the Maternal Uncle: Contribution to the Study of Complex Structures of Kindred, Man 9 (1974) 609-619.

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι οι γαμήλιοι κανόνες έχουν σχέση με τις στοιχειώδεις δομές αγχιστείας, ενώ οι στρατηγικές με τις σύνθετες και ημισύνθετες δομές αγχιστείας, την κοινωνική διαστρωμάτωση και τις κοινωνικές τάξεις. Οι κανόνες αναφέρονται συνήθως στην απαγόρευση της αιμομειξίας —ισχύει και στις σύνθετες δομές αγχιστείας—, στην ενδογαμία και στην εξωγαμία της ομάδας συγγένειας. Αντίθετα, οι στρατηγικές αναφέρονται στην τοπική εξωγαμία ή ενδογαμία (ετεροχθονία —μοχοχθονία), στον πατροτοπικό ή γυναικοτοπικό γάμο, στην ομογαμία (ισογαμία) ή ανισογαμία, που προϋποθέτουν διαστρωματωμένη κοινωνία. Στις στρατηγικές ή επιλογή της νύφης γίνεται με οικονομικά ή ψυχολογικά κριτήρια και έχει μεγαλύτερο εύρος εφαρμογής, προσφέροντας περισσότερες εναλλακτικές λύσεις¹²⁰.

Από την επεξεργασία του υλικού προκύπτει ότι οι ομάδες που περιέγραψα είναι ενδογαμικές θεωρητικά στο επίπεδο της φάρας και εξωγαμικές στο επίπεδο του σογιού. Αυτό σημαίνει ότι ο γάμος μέσα στη φάρα ή ανάμεσα στις φάρες κοινής καταγωγής που έχουν αποσχισθεί δεν απογορεύεται, γιατί οι ομάδες αυτές συγγένειας επεκτείνονται πατροπλευρικά πέρα από τον 8ο βαθμό συγγένειας (3α ξαδέλφια)¹²¹. Χρησιμοποίησα τη λέξη “θεωρητικά”, γιατί από τον έλεγχο των δηματολογίων συνάγεται ότι η ενδογαμία στη φάρα δεν ήταν τόσο συχνή. Π.χ. στον Κουβαρά έχουν γίνει μόνο τρεις γάμοι μέσα στην ίδια φάρα, ουσιαστικά όμως μέχρι το 1940 μόνο δύο, γιατί οι υπόλοιποι έγιναν μετά τη χρονολογία αυτή¹²². Στα Καλύβια οι γάμοι είναι έξι αλλά οι

120. *J. Cuisenier*, *Logique et symbolique des approches: le prix de l'alliance en Mediterranee*, (επιμ. *J. Peristiany*, *Marie-Elizabeth Handman*), CNRS, Παρίσι 41 κε. πρβ. και *Fr. Korn*, *Elementary Structures Reconsidered*. *Levi-Strauss on Kinship*, Tavistock Publications, Λονδίνο 1973, σ. 18, 37 και 80.

121. Θεωρητικά η ενδογαμία των συγγενικών ομάδων δεν μπορεί να είναι απεριόριστη, γιατί αυτό θα είχε ως αποτέλεσμα την αποδόμησή τους, εφόσον οι εξ αγχιστείας σχέσεις θα υπερέλυαν τις συγγενικές. Υπάρχει απλώς μια τάση ενδογαμίας, πρβ. *P. Kirchoff*, *The Social and Political Organization of the Andean Peoples*, *Bureau of American Ethnology* 5 (1949) *Bull.* 143, σ. 293 και 294, σημ. 3^ο επίσης του ίδιου, *The Principles of Clanship in Human Society*. *Davidson J. Anthropol.* I. 1955, σ. 1-10.

122. Έχουν γίνει δύο γάμοι μέσα στη μεγάλη φάρα των Γκίνηρων και ένας μέσα στη φάρα των Μητρογιάννηρων και μάλιστα σε κοντινούς βαθμούς, στο σόι (2α ξαδέλφια). Η περίπτωση αυτή έχει το δικαιολογητικό ότι ο άνδρας ήταν χήρος με παιδιά. Η προτίμηση στην ξαδέλφη εξηγείται ίσως από την ανάγκη να προστατευθούν τα παιδιά του.

τέσσερις, ενώ έχουν γίνει μέσα στο ίδιο επώνυμο, δεν είναι βέβαιο αν έγιναν και μέσα στην ίδια φάρα, με την ίδια δηλ. ρίζα, γιατί υπάρχουν φάρες στο χωριό με το ίδιο επώνυμο αλλά διαφορετικής καταγωγής¹²³. Στην Κερατέα οι γάμοι αυτού του είδους είναι επτά¹²⁴.

Οι γάμοι μέσα στη φάρα είναι ελάχιστοι και, όπως ανέφερα στην ανάλυση των ομάδων καταγωγής, τούτο οφείλεται στην απόσχιση που ακολουθεί, όταν αρχίζουν να γίνονται γάμοι μέσα στη φάρα. Η διαδικασία αυτή δίνει ακόμα περισσότερη πατροπλευρική έμφαση στις ομάδες καταγωγής, ενώ ο πολλαπλασιασμός των γάμων ανάμεσα στις φάρες που έχουν αποσχιστεί οδηγεί στην απώλεια της μνήμης για κοινή καταγωγή των ομάδων αυτών συγγένειας.

Αντίθετα, μέσα στο σόι που φθάνει ως τον 8ο βαθμό συγγένειας (3α ξαδέλφια) ο γάμος θεωρητικά απαγορεύεται. Η απαγόρευση του γάμου ως τον 7ο βαθμό αποτελεί εκκλησιαστικό κανόνα αλλά εδώ επεκτείνεται ένα βαθμό πιο πέρα. Πρόκειται δηλ. για εξίσου λαϊκή αντίληψη αλλά και για κανόνα που επιβάλλεται από την εκκλησία. Η απαγόρευση αυτή αποδεικνύει αλλά και ενισχύει τη συνοχή του σογιού¹²⁵. Για να γίνει γάμος πρέπει, όπως λένε “να έχουν βγει από το σόι” ή “να έχει φύγει η γενιά”. Αυτό επιβεβαιώνεται και από προφορικές πληροφορίες, παροιμίες και γενεαλογικά δέντρα. Δηλώνουν: “το αίμα τρία πρόσωπα και το λάδι εφτά το φυλάγαμε” ή “τρίτα δεν παίρνονται, τέταρτα παρ’ τα και πέτα τα”. Σπανιότερα χρησιμοποιούν με την ίδια σημασία και τον όρο ζωνάρια, π.χ. ο γάμος δεν επιτρέπεται στα “τρία ζωνάρια”, τρίτα δηλ. ξαδέλφια. Πιστεύουν ότι ο γάμος σε κοντινούς βαθμούς συγγένειας, η ανάμειξη δηλ. του αίματος, έχει ως

123. Πρόκειται για ένα γάμο σε ένα παρακλάδι της φάρας των Γκίνηδων, τρεις μέσα στο επώνυμο Κόλλιας, ένα μέσα στη φάρα Σταμέλου και ένας μέσα στο επώνυμο Φιλίππου. Όπως μου δήλωσαν όμως πληροφορητές της οικογένειας Φιλίππου ο γάμος πρέπει να έγινε μεταξύ προσώπων που κατάγονταν από διαφορετική ρίζα. Πράγματι η μια φάρα Φιλίππου είναι ντόπια, η άλλη κατάγεται από την Κύπρο. Το ίδιο ισχύει και για τους Κολλιιάδες. Η μια φάρα κατάγεται από τη Μεγαλόπολη και η άλλη από την Ήπειρο. Δεν είναι επομένως εύκολο να ελεγχθεί η συγγενική σχέση τους.

124. Μέχρι το 1940 είχε γίνει ένας γάμος μέσα στη φάρα των Αλεξίου, ένας στη φάρα των Μαγγανάδων, ένας στη φάρα των Μεγάλων, ένας στη φάρα των Παπανικολάου, δύο σ’ ένα παρακλάδι της φάρας των Πρίφτηδων και ένας στη φάρα των Σίνηδων.

125. Πρβ. J. L. Flandrin, *Families in Former Times. Kinship, Household and Sexuality*. C.U.P. Cambridge 1979, σ. 25.

αποτέλεσμα τη γέννηση παιδιών σημαδεμένων¹²⁶. Μετά το 1940 ο κανόνας παύει να λειτουργεί αυστηρά: γίνονται μερικοί γάμοι σε κοντινότερους βαθμούς (δευτέρα ακόμα και πρώτα ξαδέλφια).

Στα ίδια συμπεράσματα μας οδήγησε η έρευνα στα δημοτολόγια. Ανιχνεύθηκαν από τη γυναικεία πλευρά, σε αναφορά πάντα με την πατρική της γενιά, οι γενεές μέχρι 7ο-8ο βαθμό συγγένειας, για να επισημανθεί αν υπάρχει κάποιος κοινός πρόγονος. Αν δηλ. οι σύζυγοι είχαν κάποια συγγενική σχέση έστω και απομακρυσμένη. Τα αποτελέσματα ουσιαστικά ήταν αρνητικά. Η απαγόρευση επομένως λειτουργούσε αμφιπλευρικά. Δεν υπήρχε καμιά διαφοροποίηση αν οι συγγενείς ήταν από την πλευρά της μητέρας ή την πλευρά του πατέρα ή από τις συγγενικές πλευρές των δύο γαϊιάδων¹²⁷. Οι ίδιοι άλλωστε δηλώνουν ότι το επώνυμο δεν έπαιζε κανένα ρόλο αλλά μόνο οι βαθμοί συγγένειας. Είναι όμως δύσκολη και η επιβεβαίωση των γάμων μετά τον 7ο και 8ο βαθμό από τα δημοτολόγια, γιατί αυτά δεν ξεπερνούν σε βάθος τις τρεις γενεές. Έτσι οι πληροφορίες μας πάνω σ' αυτό το θέμα στηρίζονται στις γενεαλογίες.

Από τη μελέτη των γενεαλογιών προκύπτει ότι τα πράγματα δεν είναι τόσο απλά. Υπάρχουν, όπως είδαμε, διαβαθμίσεις στη συγγένεια ανάλογα με την από-

126. Π. γ. στην Κερατέα όπου ένας παντρεύτηκε την πρώτη ξαδέλφη του από την μητρική πλευρά απέκτησε τρία κορίτσια και δύο αγόρια μουγγά. Οι πληροφορητές αποδίδουν το γεγονός στους στενούς βαθμούς συγγένειας. Λένε ότι το ζευγάρι πήγε στη Θεσσαλονίκη και παντρεύτηκε και πως εκεί δεν μπορούσε ο ιερέας να γνωρίζει τη συγγένεια τους. Παρόμοιες αντιλήψεις υπάρχουν και στα άλλα χωριά των Μεσογείων. Π.γ. στην Παιανία (Λιόπεσι) υποστηρίζουν ότι στα τρίτα ξαδέλφια και σε πιο κοντινούς βαθμούς δεν πιάνει η σπορά, επειδή ο σπόρος είναι μολυσμένος, τυφλός (πε φάρξ ι βέρμπρεξ). Πιστεύουν πως γεννιούνται παιδιά "σακάτικα", γιατί αν υπάρχει μια αρρώστια, επανέρχεται. Θεωρούν ότι το ξένο σπέρμα είναι καλύτερο, και ότι όσο πιο μακριά, τόσο πιο καλά, τα παιδιά βγαίνουν διανοσούμενοι. Αντίθετα, όταν ο γάμος γίνεται στην ίδια αυλή, βγαίνουν καθυστερημένα.

127. Αυτό ισχύει κατά κανόνα στα αμφιγραμμικά ή αμφιπλευρικά συστήματα συγγένειας, πρβ. τη σύναψη των γάμων στους Lozi της Αφρικής, στους Maori της Ν. Ζηλανδίας κλπ.: Marx Gluckman, Kinship and Marriage among the Lozi of Northern Rhodesia and the Zulu of Natal: African Systems of Kinship and Marriage (επιμ. A. R. Radcliffe-Brown and M. Forde), Oxford University Press 1950, σ. 173· Joan Medge, The Maoris of the New Zealand, Routledge and Kegan Paul, Λονδίνο 1967, σ. 26· πρβ. και Fox, Kinship, ό.π., σσ. 222-223.

σταση από τον ιδρυτή πρόγονο αλλά και με τον αν η συγγένεια προέρχεται από μοναδική ή πολλαπλή διαδοχική θηλυγονία που επηρεάζουν τη σύναψη των συνοικεσίων σε σχέση με το σόι. Από τον τρόπο που κυκλοφορούν οι γυναίκες κατά τις επιγαμίες ανάμεσα στα σόγια και τις φάρες διαφαίνεται μια πατροπλευρική έμφαση στην εξωγαμία, στη σύναψη δηλ. των συνοικεσίων. Παρατηρείται επομένως αναλογία με την έκταση της συγγένειας, όπως την ανάλυση στην παρουσίαση των ομάδων καταγωγής. Παράλληλα η σύναψη γάμου μεταξύ τρίτων ξαδελφών όταν συνδέονταν με διαδοχική θηλυγονία τουλάχιστον τριών γενεών ήταν δεκτή και επιθυμητή. Αυτό σημαίνει ότι στη σύναψη του γάμου μικρή σημασία είχε η ύπαρξη μιας κοινής προγιαγιάς.

Η πατροπλευρική έμφαση στην εξωγαμία φαίνεται από τα δημοτολόγια και από τις γενεαλογίες. Αποδεικνύεται ότι ορισμένα σόγια έπαιρναν νύφες από σόγια με τα οποία είχαν συνάψει γάμους από παλιότερα συνοικέσια. Μεταξύ των προσώπων αυτών δεν υπήρχε κοντινός συγγενικός δεσμός τουλάχιστον ως τον 7ο-8ο βαθμό. Προτιμούσαν δηλ. να συνάψουν γάμο παιδιά δεύτερων ή τρίτων ξαδελφών εξ αρρενογονίας ή θηλυγονίας με τον τρόπο που ανέφερα πιο πάνω. Προτιμούσαν όμως περισσότερο το γάμο με μια ταξινομική μητροπλευρική 3η ή 4η ξαδέλφη. Έτσι εξ αγχιστείας ενισχύονταν και συσφιγγόταν η συγγένεια, η οποία με το πέρασμα του χρόνου είχε αρχίσει να ατονεί. Πρόκειται για την επανασύνδεση ή το “κλείσιμο του κύκλου”, το bouclage των Γάλλων εθνολόγων¹²⁸. Αποφεύγονταν δηλ. οι γάμοι με συγγενείς πολύ κοντινών βαθμών, ενώ δεν ήταν επιθυμητοί και οι γάμοι με εντελώς ξένα πρόσωπα. Δεν γίνονταν όμως τόσο συχνά αυτοί οι γάμοι, όπως σε άλλους πληθυσμούς με οργάνωση σαφώς πατρογραμμική (Μάνη κ.α.). Εδώ η πατροπλευρικότητα στη σύναψη των γάμων ήταν πιο αδύνατη. Στην πλει-

128. Heritier, L' exercice, ό.π.: Tina Jolas et Françoise Zonabend, *Cousinage, Voisinage*, στο συλλογικό έργο *Echanges et communications, melanges offerts à Claude Levi-Strauss, Mouton*, Χάγη, Παρίσι, σ. 169-180· Françoise Zonabend, *Le très proche et le pas trop loin, Reflexion sur l' organisation du champ matrimonial des sociétés à structure de parenté complexes*. *Ethnologie Française* 11 (1981) 311-319· πρβ. και Barnes, ό.π., σ. 384-399. Αυτό εξηγείται εκτός των άλλων λόγων απ' τις συνεχείς επαφές με το μητρικό σόι, την κοινή διασκέδαση, τους χορούς κλπ.

οψηφία τους οι γάμοι γίνονταν στη μητροπλευρική αμφιγραμμική ομάδα, το σόι, και η εναλλαγή του επωνύμου δεν διευκολύνει τον έλεγχο της επιγαμίας από τα δημοτολόγια. Από τις γενεαλογίες όμως εντοπίζονται ευκολότερα.

Επέκταση του παραπάνω κανόνα ήταν και η ακόλουθη πρακτική: εξίσου κακό συνοικέσιο θεωρούσαν την ανταλλαγή γυναικών ανάμεσα σε συγγενικές ομάδες (σόγια). Ειδικότερα απαγορευόταν ο γάμος μιας ομάδας αδελφών, ξαδέρφων ή συγγενών κοντινών βαθμών (ως τον 7ο βαθμό) αντίθετου φύλου με μια ομάδα αδελφών, ξαδέρφων ή συγγενών επίσης αντίθετου φύλου άλλου σογιού, αν έχει γίνει προηγουμένως γάμος. Αυτό ίσχυε έστω και αν επρόκειτο μόνο για σχέση αγχιστείας και τα πρόσωπα αυτά ανήκαν σε διαφορετικά σόγια και επομένως δεν είχαν καμιά συγγενική σχέση “εξ αίματος” μεταξύ τους. Η απαγόρευση λειτουργούσε μέσα στην ίδια γενεά (generation) αλλά και σε εναλλασσόμενες γενεές (βλ. εικόνα 1, διαγράμματα 1–3)¹²⁹. Η εκκλησία απαγορεύει το γάμο ανάμεσα σε ορισμένους συγγενείς εξ αγχιστείας εδώ όμως η απαγόρευση ίσχυε μονόπλευρα. Οι γυναίκες έπρεπε να ακολουθούν πάντα μια κατεύθυνση. Ο κανόνας ήταν όπως λένε: “η ανιψιά να πηγαίνει όπου και η θεία”¹³⁰.

129. Αναφέρω ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα από τα Καλύβια. Γύρω στο 1940 δύο αδελφοί παντρεύτηκαν δύο αδελφές, χωρίς να δημιουργηθεί κανένα ιδιαίτερο πρόβλημα. Την ίδια περίοδο δύο αδελφάκια διαφορετικού φύλου παντρεύτηκαν αντίστοιχα δύο αδελφάκια διαφορετικού φύλου. Στη δεύτερη περίπτωση έγινε, κατά τον πληροφορητή, μεγάλος “ντόρος” και αναγκάστηκαν αυτοί να πάνε σε άλλο μέρος “να στεφανωθούν”. Πληροφορητές στα τρία χωριά και ιδιαίτερα στην Κερατέα αναγνωρίζουν ότι τα τελευταία χρόνια δεν πολυεξετάζουν αυτές τις περιπτώσεις. Γίνονται δηλ. ανταλλαγές γυναικών έστω και αν δεν θεωρούνται ευσύωνες. Οι περισσότεροι τις αποδίδουν στην προσπάθεια των στενών συγγενών να κρατήσουν τις περιουσίες ενωμένες. Πρβ. και την άποψη του Lamaison ότι ο πρώτος τύπος αγχιστείας είναι περισσότερο ανταλλαγή προικιών, παρά ανταλλαγή γυναικών: *P. Lamaison, Les strategies matrimoniales dans un système complexe de parenté: Ribennes en Gevaudan (1650–1830), Annales 34 (1979) 733. H.M. Segalen* εξάλλου τους αποδίδει γενικά στην αλληλεγγύη των αδελφών και των ξαδέρφων, ιδιαίτερα όταν γίνονται σε άλλο οικισμό: *Nuptialité, ό.π., σ. 95.*

130. Έχει υποστηριχθεί ότι ο κανόνας είναι κατάλοιπο παλιότερης οργάνωσης σε πατρογραμμικές ομάδες καταγωγής, όπου εφαρμόζονταν γενικευμένες γαμήλιες ανταλλαγές και ο γάμος με τη μητροπλευρική ταξινομική ή όχι ξαδέρφη, όπου “οι δότες των γυναικών” βρίσκονταν σε υψηλότερη ιεραρχική βαθμίδα από τους “λήπτες των γυναικών”: πρβ. *Juliet du Boulay, The Blood, ό.π., σ. 243* της ίδιας, *The Greek Vampir. A Study of Cyclic Symbolism in*

Η απαγόρευση ανταλλαγής γυναικών ισχύει σε όλη την Αττική αλλά και στην υπόλοιπη Ελλάδα και έχει σχέση αφενός με τις ασύμμετρες γενικευμένες ανταλλαγές (στοιχειώδεις δομές) και από την άλλη με τις σύνθετες μορφές αγχιστείας, που επικρατούν κατά κανόνα στον ελληνικό χώρο. Συνδέεται επομένως με την πατροπλευρική έμφαση στην εξωγαμία, η οποία είναι αλλού περισσότερο, αλλού λιγότερο έντονη στην Ελλάδα. Οι γάμοι δηλ. συνάπτονταν σε ανοικτό κύκλο ή κύκλους όπου μια συγγενική ομάδα, εδώ το αμφιπλευρικό σόι, έδινε γυναίκες σε ορισμένα σόγια και έπαιρνε από άλλα. Η απαγόρευση λειτουργούσε ως προς το σόι της μητέρας και τα δύο σόγια των γιαγιάδων (μητρικό και πατρικό). Απ' αυτές τις συγγενικές ομάδες επιτρεπόταν να πάρουν γυναίκες αλλά όχι και να δώσουν.

Η κατεύθυνση των γυναικών συνδέεται με την προτίμηση προς τη γυναικεία συγγενική πλευρά αλλά και με τον ανδροτοπικό γάμο, λύνοντας κατά κάποιο τρόπο και το πρόβλημα πεθεράς-νύφης. Οι παραπάνω κανόνες σταθεροποιούσαν και συγκεκριμενοποιούσαν τη μονάδα ανταλλαγής και αγχιστείας (συμμαχίας), που ήταν το αμφιγραμμικό σόι¹³¹. Γι' αυτό το λόγο κατά τη λήψη των επιγαμιών στις γενεαλογίες οι πληροφορητές ανέφεραν συνήθως τα παρωνύμια των σογιών ως σημείο αναφοράς, ενώ οι ανταλλαγές γυναικών ανάμεσα στις φάρες (επώνυμα), όπως δείχνουν οι γενεαλογίες και τα δημοτολόγια, ήταν πολύ συχνές. Οι παραπάνω γαμήλιες δομές εντάσσονται σε ένα ενδιάμεσο τύπο ημισύνθετης αγ-

Marriage and Death, Man 17(1982) 230 και *Guereau-Jalabert*, ό.π., σ. 84, υποσ. 58. Πιστεύω ότι οι παραπάνω απόψεις στηρίζονται στην αυστηρή διχοτόμηση των δομών αγχιστείας-συγγένειας σε στοιχειώδεις και σε σύνθετες. Η νεότερη όμως έρευνα έχει αποδείξει ότι υπάρχουν και ενδιάμεσα συστήματα. Εδώ άλλωστε η απαγόρευση της ανταλλαγής ίσχυε για την αμφιγραμμική και όχι την πατρογραμμική ομάδα. Ο κανόνας, όπως εφαρμόζεται στη ΝΑ. Αττική, υποδηλώνει απλώς την έμφαση στην ανδρική πλευρά.

131. Πρβ. *Heritier*, L' exercice, ό.π., σ. 167, υποσ. 5. Σημειώνω ότι η τοπική ενδογαμία έχει συντείνει στο να ατονήσει ο αυστηρός διαχωρισμός των συγγενικών ομάδων που δίνουν και παίρνουν νύφες. Αυτό φαίνεται από το κοινό τραπέζι του γάμου που γίνεται μετά τη στέψη και στο οποίο παρακάθονται συγγενείς και από τις δύο ομάδες, αλλά και από την εξαφάνιση του εθίμου της σημαίας, με την οποία η συγγενική ομάδα του γαμπρού πήγαινε κι έπαιρνε τη νύφη από τον οικισμό ή τη γειτονιά της. Το έθιμο πάντως διατηρείται στους βλαχοποικιμένες της ΝΑ. Αττικής: *Ε. Π. Αλεξάκης*, Η σημαία στο γάμο. Τελετουργία-εξάπλωση-προέλευση. Εθνολογική μελέτη, Αθήνα 1990.

χιστείας (σύνθετης μορφής γενικευμένων ανταλλαγών) που τον χαρακτηρίζει η προσπάθεια συμβιβασμού του κανόνα της διασποράς της αγχιστείας παράλληλα με τη διατήρησή της¹³².

Στο επίπεδο της υπεργαμίας – υπογαμίας δεν μπορούμε να μιλήσουμε απόλυτα για γαμήλιους κανόνες, γιατί η κοινωνία στη ΝΑ. Αττική ήταν αρκετά εξελιγμένη και σύνθετη, αλλά για γαμήλιες στρατηγικές. Ύπηρχε δηλ. η δυνατότητα για περισσότερες επιλογές. Με το γάμο κάθε πλευρά επιδίωκε να επωφεληθεί οικονομικά και συμβολικά, γιατί δεν μπορούμε να παραβλέψουμε και το συμβολικό κεφάλαιο (καλή καταγωγή κλπ.), όπως δείχνει η γνωστή παροιμία: “γκρούα γκα σόγ έδε κεν γκα στάν” (= γυναίκα από σειριά και σκύλο από κοπάδι)¹³³, αλλά και τους άλλους παράγοντες, όπως την εργατικότητα, την ομορφιά και την άμεμπτη ηθική της νύφης. Αυτό οδήγούσε σε μια στρωματική ενδογαμία, ισογαμία (ομογαμία) που πολλές φορές ήταν ταξική ή επαγγελματική, όπως διαπιστώσαμε κατά τη μελέτη των γαμήλιων παροχών. Ύπηρχαν όμως και πολλές περιπτώσεις υπογαμίας γυναικών ή υπεργαμίας ανδρών. Συχνά φτωχοί άνδρες παντρεύονταν σε γάμο γυναικοτοπικό, εγκαθίσταντο δηλ. σώγαμπροι. Αντίθετα, η υπεργαμία των γυναικών αρχικά περιορισμένη τον περασμένο αιώνα, αυξάνεται σημαντικά τα τελευταία χρόνια πριν το 1940.

Οι γυναίκες που παντρεύονταν υπογαμικά, ουσιαστικά συνδέονταν με *misalliance*. Από τη μια έπαιρναν χήρους ή παντρεύονταν έξω από το χωριό, με εξαίρεση την Αθήνα όπου την εγκατάσταση με το γάμο εκεί την θεωρούσαν, τα τελευταία τουλάχιστον χρόνια, πλεονεκτική, από την άλλη φτωχούς συγχωριανούς που εγκαθίσταντο σώγαμπροι, οι οποίοι έλυναν με αυτόν τον τρόπο το οικονομικό τους πρόβλημα, γιατί όλοι συμφωνούσαν ότι “για να πάει κάποιος σώγαμπρος,

132. Heritier, ό.π.: Barnes, ό.π.

133. Η έννοια του συμβολικού κεφαλαίου διατυπώθηκε από τον Bourdieu και ισχύει στις περισσότερες κοινωνίες με ημισύνθετες ή σύνθετες δομές: P. Bourdieu, *Outline of Theory of Practice*, Cambridge Studies in Social Anthropology (μετάφρ. από τη γαλλική R. Nice), Cambridge 197, σ. 171 κε.: του ίδιου, *Marriage Strategies as Strategies of Social Reproduction* στο συλλογικό *Family and Society: Selections from the Annales* (επιμ. R. Forster κ.ά.), Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη 1976, σ. 120 και 135.

δεν θα είχε στον ήλιο μοίρα”.¹³⁴ Πρόκειται για δύο μορφές υπογαμίας των γυναικών, απόρροια διαφορετικής γαμήλιας στρατηγικής. Την υπογαμία στο χωριό με εγκατάσταση σώγαμπρου τη θεωρούσαν πάντως καλύτερη λύση από το γάμο της κόρης έξω από το χωριό. Γενικά, για τις εύπορες οικογένειες, τουλάχιστον στην Κερατέα και στα Καλύβια, ήταν υποτιμητικό να μη μπορέσουν να κρατήσουν μια κόρη κοντά τους.

Τα παραπάνω συμπεράσματα συνάγονται από την εξέταση των γάμων της τελευταίας περιόδου στα ληξιαρχικά βιβλία, γιατί παλιότερα στοιχεία δεν τηρούνταν στις κοινότητες και όσα υπάρχουν δεν είναι τόσο λεπτομερή, ώστε να αναφέρουν το επάγγελμα του γαμπρού ή του πατέρα τους και το επάγγελμα του πατέρα της νύφης. Οι γυναίκες τότε δεν ασκούσαν κατά κανόνα άλλο επάγγελμα εκτός από τη γεωργία. Έτσι οι πληροφορίες που διαθέτουμε από τα ληξιαρχεία ξεκινούν από το 1930–1935 και φθάνουν ως το 1935–1940 κατά περίπτωση. Αναφέρω λοιπόν για τον Κουβαρά (1935–1940) σε σύνολο 48 γάμων για τους οποίους καταγράφονται όλα τα στοιχεία: ισογαμία (ομογαμία) 92%, υπογαμία γυναικών 2%, υπεργαμία γυναικών 6%. Για τα Καλύβια (1930–1935) σε 94 γάμους για τους οποίους υπάρχουν πλήρη στοιχεία: ισογαμία (ομογαμία) 60,5%, υπογαμία γυναικών 25%, υπεργαμία γυναικών 14,5%. Για την Κερατέα (1930–1935) σε 92 γάμους με πλήρη στοιχεία: ισογαμία (ομογαμία) 56,5%, υπογαμία γυναικών 28%, υπεργαμία γυναικών 15,5%.

Τα ποσοστά στον Κουβαρά υποδηλώνουν πολύ μικρή κοινωνική διαστρωμάτωση και περιορισμένη κοινωνική κινητικότητα που είναι κάτι φυσικό σε έναν κοινωνικά συντηρητικό γεωργοκτηνοτροφικό οικισμό. Τα ποσοστά στα Καλύβια δείχνουν μεγαλύτερη κοινωνική διαστρωμάτωση και κοινωνική κινητικότητα. Τα Καλύβια άλλωστε κατέχουν πάντα ενδιάμεση θέση στα στατιστικά μεγέθη.

134. Λένε ότι “υπάρχουν μερικά σόγια, π.χ. οι Ρ. που το είχαν στη ρίζα τους να τους σκλαβώνουν, επειδή δεν είχαν περιουσίες”. Συνήθως επρόκειτο για κτηνοτρόφους “σκηνίτες”. Φαίνεται ότι για ορισμένες κατηγορίες κατοίκων περισσότερο πατριαρχικών το σύστημα “δότες” και “λήπτες γυναικών” – ιεραρχική διαβάθμιση λειτουργούσε αντίστροφα, ώστε να κάνουμε λόγο για “λήπτες ανδρών”: πρβ. P. Bonte, Donneurs de femmes ou preneurs d' hommes? Les Awlad Qaylan, tribu de l' Adrar Mauritanien, L' Homme 102 (1987) 64 και 69.

Αντίθετα, τα ποσοστά της Κερατέας δείχνουν ότι έχει αυξηθεί σημαντικά η κοινωνική διαστρωμάτωση και πως η κοινωνική κινητικότητα έχει προχωρήσει και αυτή αρκετά¹³⁵. Τα παραπάνω συνδέονται και με τη μεταβολή της μορφής της κοινωνικής διαφοροποίησης από τα κλειστά γαιοκτημονικά estates στις ανοικτές τάξεις. Δηλαδή, ενώ τα παλιά κριτήρια στη σύναψη της αγχιστείας ήταν ταξικά και επαγγελματικά, την τελευταία περίοδο πριν το 1940 φαίνεται ότι αυτά έρχονται σε δεύτερη μοίρα.

Τα ποσοστά παρουσιάζουν σημαντική απόκλιση από τους γάμους που συνάπτονται με προικοδοτήσεις των γυναικών σε ακίνητα και αυτό χρειάζεται κάποια εξήγηση. Τα ποσοστά ιδιαίτερα ισογαμίας υστερούν γύρω στο 5–10%. Ένας λόγος πρέπει να θεωρηθεί η σύναψη υπεργαμικών συνοικεσίων με χρηματική προίκα στους οικισμούς των άλλων δήμων (Μαρκόπουλο, Κορωπί), στην Αθήνα, ακόμα και στο Λαύρειο. Αν και οι τελευταίες περιπτώσεις δεν είναι υπολογίσιμες αριθμητικά, γιατί κατά κανόνα οι γυναίκες του δήμου Θορικών δεν παντρεύονταν στο Λαύρειο. Οι κάτοικοι της κωμόπολης ήταν στο μεγαλύτερο ποσοστό μεταλλωρύχοι “νταμαριώτες” όπως τους έλεγαν, και οι γυναίκες προτιμούσαν να μείνουν ανύπαντρες παρά “να πάρουν νταμαριώτες”. Αυτό δεν οφειλόταν μόνο στο χαμηλό κοινωνικό status των εργατών αλλά και στην υψηλή θνησιμότητά τους λόγω επαγγελματικών ασθενειών (αμμοκονίαση, μολυβδίαση κλπ.), με αποτέλεσμα οι γυναίκες να μένουν ενωρίς χήρες. Δεν ήθελαν όμως αυτές ούτε γεωργούς. Γι αυτό παρατηρείται εκεί η αντίφαση, ανάλογα με την οικογένεια, οι αδελφοί είτε να παντρεύονται ενω-

135. Αυτή η τάση παρατηρείται και από την ανάλυση των στοιχείων των προικοσυμφώνων. Την περίοδο 1850–1900 στον Κουβαρά δεν υπάρχει καθόλου κοινωνική κινητικότητα (ισογαμία 100%) με προσφορά προίκας σε ακίνητα. Στα Καλύβια η ισογαμία (ομογαμία) ανέρχεται σε ποσοστό 85, 5%, η υπογαμία των γυναικών σε ποσοστό 14, 5%· στην Κερατέα τα ποσοστά είναι: ισογαμία (ομογαμία) 60%, υπογαμία γυναικών 33, 5%, υπεργαμία γυναικών 6, 5%. Τα ποσοστά διαφοροποιούνται σημαντικά τη δεύτερη περίοδο 1901–1940. Στον Κουβαρά ισογαμία (ομογαμία) 91, 5%, υπογαμία γυναικών 8, 5%· στα Καλύβια: ισογαμία (ομογαμία) 75%, υπογαμία γυναικών 20, 5%, υπεργαμία γυναικών 4, 5%· στην Κερατέα: ισογαμία (ομογαμία) 59, 5%, υπογαμία γυναικών 30, 5%, υπεργαμία γυναικών 10%. Παρατηρείται από τα παραπάνω ποσοστά ένας κύκλος, ο οποίος ξεκινάει από την ισογαμία, περνάει από την υπογαμία των γυναικών, για να φθάσει τη νεότερη περίοδο στην υπεργαμία των γυναικών. Οι τρεις οικισμοί αντιπροσωπεύουν και τις τρεις κατευθύνσεις από το 1850 ως το 1940.

ρίτερα από τις μικρότερες αδελφές είτε να μένουν μέχρι τέλος ανύπανδροι (γεροντοπαλίκαρα), περιμένοντας να παντρευτούν αυτές πρώτα. Λένε χαρακτηριστικά ότι “εκεί οι γυναίκες ψηλοκρατιόντανε, γι’ αυτό έμεναν ή καθυστερούσαν να παντρευτούν”. Στην Κερατέα οι προσδοκίες καλύτερης αποκατάστασης με το γάμο ήταν θεωρητικά, λόγω της προχωρημένης κοινωνικής διαστρωμάτωσης, αυξημένες. Αυτή όμως η αναμονή είχε και τις αρνητικές συνέπειές της. Τα παραπάνω ίσχυαν ενμέρει και στα Καλύβια.

Γενικά, παρατηρούμε, όπως ανέφερα, μια τάση υπεργαμίας των γυναικών μεταξύ 1930–1940, που υποδηλώνει και μεγαλύτερη κοινωνική κινητικότητα την τελευταία περίοδο. Μια άλλη σημαντική παράμετρος η οποία ίσως αλλάζει τα ποσοστά είναι ότι όλοι οι γάμοι που καταγράφονταν τότε στα ληξιαρχεία αφορούσαν γυναίκες που κατάγονταν από την ίδια κοινότητα, γιατί οι γάμοι τελούνταν εδιμικά στο χωριό της νύφης και μάλιστα μέχρι το 1925 στην πατρική οικία της, έστω και αν η γυναίκα παντρευόταν ξένο και θα εγκατέλειπε τον τόπο της. Μας διαφεύγουν επομένως περιπτώσεις γάμων ανδρών που παντρεύονταν υπογαμικά ή υπεργαμικά με γυναίκες έξω από τον οικισμό. Σε σημαντικό όμως ποσοστό οι γάμοι συνάπτονταν μέσα στον ίδιο οικισμό και σχεδόν απόλυτα μέσα στον ίδιο δήμο (στους τρεις οικισμούς), όπως θα διαπιστώσουμε πιο κάτω.

Από τα ληξιαρχικά βιβλία των γάμων εξάλλου συνάγεται ότι την περίοδο 1930–1940 οι γάμοι γίνονταν μεταξύ κτηνοτρόφων (ποιμένων): στον Κουβαρά σε ποσοστό 83,5%, στα Καλύβια σε ποσοστό 32%, στην Κερατέα σε ποσοστό 25%. Μεταξύ γεωργών: στον Κουβαρά σε ποσοστό 66,5%, στα Καλύβια σε ποσοστό 31%, στην Κερατέα σε ποσοστό 26%. Μεταξύ εργατών: στον Κουβαρά σε ποσοστό 50%, στα Καλύβια σε ποσοστό 28,5%, στην Κερατέα σε ποσοστό 21%¹³⁶.

136. Από τα προικοσύμφωνα προκύπτει την περίοδο 1850–1900 στον Κουβαρά απόλυτη επαγγελματική ενδογαμία των γεωργών στα Καλύβια επίσης απόλυτη ενδογαμία των γεωργών και στην Κερατέα σε ποσοστό 44,5%. Τη δεύτερη περίοδο 1901–1940: στον Κουβαρά απόλυτη ενδογαμία των γεωργών στα Καλύβια 66,5%, στην Κερατέα 40%. Στον Κουβαρά απόλυτη ενδογαμία των εργατών στα Καλύβια 20%, στην Κερατέα 9%. Οι κτηνοτρόφοι δεν παρουσιάζονται σε σημαντικό αριθμό στα προικοσύμφωνα, όπως και οι εργάτες, την πρώτη περίοδο.

Τα παραπάνω ποσοστά δείχνουν τη μεγαλύτερη κοινωνική κινητικότητα (διεπαγγελματική) στα δύο πεδινά χωριά. Το αυξημένο ποσοστό μεικτών γάμων στους εργατές του Κουβαρά εξηγείται από το γεγονός ότι ομάδα αυτή ασκούσε εκεί και τη γεωργία. Τα υπόλοιπα ποσοστά αφορούν γάμους έξω από την επαγγελματική ομάδα και έχουν γίνει στο μεγαλύτερο μέρος μεταξύ κτηνοτρόφων-εργατών και γεωργών-εργατών. Πρόκειται δηλ. για γάμους μέσα στην ίδια ή την κοντινή οικονομικοκοινωνική κατηγορία (στρώμα). Ένας ελάχιστος μόνο αριθμός αφορά υπέρβαση της τάξης και του στρώματος (εργάτες-κτηματίες, γεωργοί-κτηματίες).

Ως προς την τοπική ενδογαμία (ομοχθονία), προκύπτει ότι στη συντριπτική πλειοψηφία τους οι γάμοι είτε πρόκειται για γυναίκες είτε για άνδρες συνάπτονταν μέσα στα Μεσόγεια (ποσοστό 88%) ή μέσα στο δήμο (ποσοστό 75%). Από τη δειγματοληψία εξάλλου και την επεξεργασία των γάμων στα δημοτολόγια και στις γενεαλογίες συνάγεται ότι τα μεγαλύτερα χωριά Καλύβια και Κερατέα ήταν ενδογαμικά. Αντίθετα, ο Κουβαράς λόγω του μικρού μεγέθους του έτεινε να είναι εξωγαμικός καθώς οι γάμοι γίνονταν σχεδόν μισοί-μισοί μέσα και έξω από το χωριό. Ειδικότερα: στην Κερατέα 72%, στα Καλύβια 52% και στον Κουβαρά 41% (βλ. χάρτη)¹³⁷.

Η τοπική ενδογαμία είναι συνάρτηση πολλών παραγόντων: ενδογαμία των μεγαλύτερων συγγενικών ομάδων, μέγεθος των οικισμών ή μεγάλη πυκνότητα πληθυσμού, εγκατάσταση πολλών ξένων κλπ. Οι γάμοι δηλ. συνάπτονταν με πρόσωπα που γεννήθηκαν στους οικισμούς από γονείς ξένους με αποτέλεσμα να σχηματίζεται ψευδής εικόνα ενδογαμίας. Το φαινόμενο αυτό επιβεβαιώνει και την παρατήρηση ότι οι Αλβανόφωνοι της περιοχής δεν απέφευγαν τους γάμους με

137. Οι γυναίκες παντρεύονταν ενδογαμικά στον Κουβαρά σε ποσοστό 52%, στα Καλύβια σε ποσοστό 60% και στην Κερατέα 68, 5%. Οι άνδρες παντρεύονταν ενδογαμικά στον Κουβαρά σε ποσοστό 34, 5% στα Καλύβια 64, 5% και στην Κερατέα σε ποσοστό 74, 5%. Τα ποσοστά δείχνουν ότι στον Κουβαρά οι γυναίκες παντρεύονταν συχνότερα εξωγαμικά από ότι στα δύο πεδινά χωριά. Γενικά, ο Κουβαράς χάνει συνεχώς πληθυσμό και γι' αυτό το λόγο παραμένει σταθερός. Όσον αφορά τις αποστάσεις οι γάμοι μέσα στο δήμο γίνονταν σε ακτίνα 2-6 χλμ. και μέσα στα Μεσόγεια σε ακτίνα 10-20 χλμ. Τα άλλα χωριά των Μεσογείων, στα οποία γίνονταν οι γάμοι ήταν το Μαρκόπουλο, το Κορωπί, η Παιανία (Λιόπεσι), τα Σπάτα. Σπανιότατα οι γάμοι γίνονταν στην υπόλοιπη Αττική και εκτός Αττικής (Βοιωτία κ.α.).

Ελληνόφωνους από άλλες περιοχές¹³⁸, αρκεί να παρέμεναν ή να ήταν εγκαταστημένοι στους τρεις οικισμούς¹³⁹. Έτσι παρατηρούμε γάμους ακόμα και με κτηνοτρόφους που ξεχειμάζαν στην Αττική, αν και φαίνεται ότι παλιότερα η ομάδα αυτή ήταν ενδογαμική¹⁴⁰. Ο σημαντικότερος όμως λόγος της τοπικής ενδογαμίας, όπως θα διαπιστώσουμε πιο κάτω, ήταν τα κληρονομικά δικαιώματα των γυναικών στην ακίνητη περιουσία.

Τα ποσοστά ενδογαμίας και εξωγαμίας ως προς τους οικισμούς διαφέρουν ελάχιστα, είναι δηλ. κάπως μικρότερα από εκείνα, όπου η γυναίκα παντρευόταν με προίκα σε ακίνητα. Αυτό είναι φυσικό, γιατί η αυξημένη τοπική ενδογαμία αλλά και η ενδογαμία στη συγγενική ομάδα συνδέεται όπως ανέφερα πάντα με αμφιπλευρική κληρονομιά της έγχειας ιδιοκτησίας¹⁴¹. Με αυτό τον τρόπο έμμεσα η ομάδα συγγένειας ήλεγχε και την ακίνητη περιουσία των μελών της. Γενικά,

138. Εντούτοις παρατηρούμε ότι στα δημοτολόγια του Κουβαρά του 1914 οι γάμοι συνάπτονταν μέχρι τότε συχνότερα στο γειτονικό Μαρκόπουλο παρά στα Καλύβια και στην Κερατέα. Οι γάμοι στο Μαρκόπουλο (κυρίως πρόσληψη νυφάδων) είναι σχεδόν διπλάσιοι από τους γάμους στα δύο άλλα χωριά: δεκαπέντε στο Μαρκόπουλο έναντι οκτώ και οκτώ αντίστοιχα στα Καλύβια και στην Κερατέα. Αυτό σημαίνει: α) Ότι οι γυναίκες από τα δύο αυτά χωριά δύσκολα παντρεύονταν στον Κουβαρά. β) Στον Κουβαρά τουλάχιστον επιδίωκαν την ενδογαμία μέσα στην εθνοτική ή γλωσσική ομάδα περισσότερο από ό,τι στην Κερατέα, όπου ο πληθυσμός από πολύ ενωρίς ήταν ανάμεικτος. γ) Τα Καλύβια ακόμα δεν είχαν διαμορφωθεί και οι κάτοικοι στο μεγαλύτερο ποσοστό ήταν συγγενείς με τους κατοίκους του Κουβαρά. Οι κάτοικοι του Κουβαρά αποδίδουν τις συγχές επιγαμίες με τους Μαρκοπουλιώτες στις στενές επαφές τους με αυτούς: εργάζονταν στα κτήματά τους, όπως και εκείνοι στα δικά τους στην κοινή καταγωγή τους κλπ.

139. Σημειώνω όμως ότι αρκετά συνοικέσια γίνονταν ακόμα και στην Αμερική. Πρόκειται όμως για περιπτώσεις φτωχών γυναικών, οι οποίες δεν διέθεταν επαρκή προίκα, για να παντρευτούν μέσα στο χωριό ή μέσα στο δήμο: πρβ. για την προβληματική: *St. J. C. Gaulin, J. S. Boster, Dowry as Female Competition, American Anthropologist* 92 (1990) 994–1005.

140. Πρβ. τα ποσοστά ενδογαμίας αυτών των ομάδων.

141. Για τη σημασία των κληρονομικών δικαιωμάτων της γυναίκας στην ακίνητη περιουσία σε συνδυασμό με την τοπική ενδογαμία και την ενδογαμία της ομάδας, βλ. *G. Ravis-Giordani, Endogamie de localité et preservation d' un patrimoine collectif: un exemple corse, Le prix de l' alliance*, ό.π., σ. 185–201· *M. Bloch, The Implications of Marriage Rules and Descent: Categories for Merina Social Structures, American Anthropologist* 73 (1971) 171· *Bourdieu, Marriage Strategies*, ό.π., σ. 120.

υπήρχε η αντίληψη ότι η ακίνητη περιουσία ανήκε από κοινού στους συγγενείς και δεν έπρεπε να δοθεί σε ξένους, έξω δηλ. από την κοινότητα.

Από όλα τα στοιχεία αλλά και από τις προφορικές πληροφορίες συμπεραίνουμε ότι οι γονείς, οι οποίοι είχαν τον πρώτο και τον τελευταίο λόγο για το συνοικέσιο¹⁴², όπως συμβαίνει στις παραδοσιακές κοινωνίες με συντηρητικές οικογενειακές δομές (διευρυμένες οικογένειες κλπ.), επιδίωκαν να συνάψουν γάμους κοντά ή στην ίδια γειτονιά του χωριού ή με πρόσωπα που είχαν συνεχόμενες ιδιοκτησίες, ώστε να ενώνονται τα κτήματα, να παραμένουν τα νοικοκυριά μεγάλα και να διευκολύνεται η εκπατική καλλιέργεια, αλλά και για να μην απομακρύνονται τα παιδιά, άσχετα από το φύλο, από κοντά τους (λόγοι ψυχολογικοί, ασφάλειας κλπ.).

Μερικές φορές οι γάμοι γίνονταν όχι μόνο μέσα στην ίδια γειτονιά αλλά και σε δύο συνεχόμενες οικίες (μαχαλάδες), ώστε οι δύο οικογένειες να ενοποιούνται σε μια. Αυτή τη λύση τη θεωρούσαν ιδανική όταν γινόταν διευθέτηση για την εγκατάσταση σώγαμπρου. Ο γαμπρός όντας δίπλα στην πατρική οικία συνέχιζε να παρέχει τις υπηρεσίες στους γονείς του¹⁴³. Όταν τους ρώτησα για το λόγο αυτών των κοντινών ή γειτονικών γάμων, οι πληροφορητές απαντούσαν ότι γίνονταν γιατί οι γονείς γνώριζαν καλύτερα το γαμπρό ή τη νύφη και ήταν βέβαιοι ότι ήταν καλοί¹⁴⁴. Ένας άλλος λόγος ήταν επιπλέον και η ευκολότερη επικοινωνία

142. Τα συνοικέσια μπορούσαν να γίνουν είτε με τη διαμεσολάβηση προξενική είτε απευθείας με συνεννόηση των γονιών, ιδιαίτερα των πατεράδων. Μερικές φορές αυτό συνέβαινε σ' ένα γλέντι ή και μέσα στην ταβέρνα. Έδιναν αυτοί τα χέρια (τόκα) και αποφάσιζαν να παντρέψουν τα παιδιά τους. Για τη διαδικασία της σύναψης του συνοικεσίου καθώς και τα άλλα εθιμικά τελετουργικά του γάμου, που είναι άλλωστε πανελλήνια, βλ. *Jean Weale-Badieritaki, A Study of the Folklore, Folkways, and Social Structure of two Arvanite Communities in Attica. A Thesis for Degree of Doctor of Philosophy, University of Reading 1990, σσ. 125, 128–129, 164 κε.*

143. Π.χ. στα Καλύβια ο Π. πήρε τον Α. Μ. σώγαμπρο στη μικρότερη κόρη του. Η οικία του πεθερού ήταν ακριβώς δίπλα στην οικία του γαμπρού. Στον Κουβαρά ο Μ. εγκαταστάθηκε σώγαμπρος ακριβώς δίπλα στην οικία του, παίρνοντας τη μοναχοκόρη του Κ. Στο ίδιο χωριό ο Α. Γ. παντρεύτηκε την κόρη του Ι. Π., που είχε την οικία του δίπλα στη δική του. Τα παραδείγματα μπορούν να πολλαπλασιασθούν.

144. Το φαινόμενο δεν είναι σπάνιο. Πρβ. την πρακτική των Βάσκων της Ισπανίας. Η διαφορά είναι ότι εκεί οι γάμοι συνάπτονται σε πολύ κοντινούς βαθμούς συγγένειας (1α και 2α ξαδέλφια):

και γνωριμία των νέων που κατοικούσαν στην ίδια γειτονιά¹⁴⁵. Κοντινοί γάμοι όμως μέσα στο χωριό ή στις γαιοκτησίες υποδηλώνουν και κάποια μακρινή συγγένεια των δύο νέων εκ θηλυγονίας. Όλη η στρατηγική απέβλεπε ουσιαστικά στο συμβιβασμό κοντινού ή γειτονικού γάμου με την κατάλληλη απόσταση ως προς τους βαθμούς συγγένειας.

Σε όλα τα παραπάνω που έχουν σχέση με τη συγγένεια (ενδογαμία φάρας-εξωγαμία σογιού) και την ακίνητη περιουσία (τοπική ενδογαμία-εξωγαμία, στρατηγική γηροκομίου κλπ.), υπεισέρχονταν και οι διάφορες οικογενειακές στρατηγικές που συνδέονται με τον παράγοντα ηλικία και τη σειρά του γάμου. Οι γάμοι γίνονταν κατά σειρά ηλικίας κάθε φύλου με κάποια προτίμηση των θηλυκών έναντι των αρσενικών παιδιών ανάλογα με τη διαφορά ηλικίας. Τον κανόνα αυτόν που δεν είχε την ίδια ισχύ και στους τρεις οικισμούς —η διαφορά έγκειται στη συχνότητα— συνήθως τον καταστρατηγούσαν, όταν κάποιο παιδί, αρσενικό ή θηλυκό ήταν σε θέση να συνάψει επωφελές συνοικέσιο, π.χ. ο άνδρας “να πάει σώγαμπρος” ή η γυναίκα “να βρει καλό γαμπρό” με προσφορά ελάχιστης προίικας.

Η προτίμηση στη σειρά των κοριτσιών έχει σχέση με την προικοδότηση των γυναικών. Με τον τρόπο αυτή παρέμενε το κύριο μέρος της ακίνητης περιουσίας αδιαίρετο στα παιδιά (αδελφούς και αδελφές) που θα συνέχιζαν να συμβιώνουν παντρεμένα στην πολυπυρηνική μεγάλη οικογένεια, όπως έδειξα σε άλλη ανακοίνωσή μου¹⁴⁶. Υπήρχαν όμως και άλλοι λόγοι. Έπρεπε να αποχωρήσουν όσον το δυνατόν ενωρίτερα οι μεγαλύτερες αδελφές του γαμπρού, για να αποφεύγονται

Sandra Ott, Marriage dans une communauté montagnarde du pays basque: στο συλλογικό Le prix de l' alliance, ό.π., σ. 249 και 256-257. Η αντίληψη ότι με αυτό τον τρόπο “γνωρίζει κανείς τι παίρνει” είναι ευρύτατα διαδεδομένη. Ο Bourdieu (ό.π., σ. 123, υποσ. 8) τη διατυπώνει χαρακτηριστικά με την παροιμία: “Όποιος παντρεύεται έξω, ή ξεγελάει ή ξεγελιέται”.

145. Κοντινοί ή γειτονικοί γάμοι παρατηρούνται σε σύνθετες δομές αγχιστείας ακόμα και στα σύγχρονα αστικά κέντρα. Όπως λέει ο Bossard: “Ο έρωτας έχει φτερά αλλά φαίνεται ότι δεν είναι φτιαγμένα για να πετάει μακριά”: *J. H. S. Bossard, Residential Propinquity as a Factor in Marriage Selection, American Journal of Sociology 38 (1932) 222.*

146. Πρβ. Δ. Κ. Ψυχογιού, Προίικες, φόροι, σταφίδα και ψωμί. Οικονομία και οικογένεια στην αγροτική Ελλάδα του 19ου αιώνα, Εκδ. ΕΚΚΕ, Αθήνα 1987, σσ. 150-152.

οι συγκρούσεις νυφάδων-κουνιάδων, γιατί όπως λένε και οι ίδιες οι πληροφορήτριες: “εμείς οι γυναίκες το έχουμε το κακό στο παιδί μας, να τρωγόμαστε”. Η πρακτική όμως αυτή σημαίνει ότι η ανάγκη σε εργατικά χέρια δεν ήταν τόσο μεγάλη όσο σε άλλες περιοχές, π.χ. την πεδινή Θεσσαλία. Εκεί οι γονείς καθυσπερούσαν σκόπιμα τους γάμους των θυγατέρων τους, για να προσφέρουν αυτές την εργασία τους στα πατρικά κτήματα.

Ειδικότερα από τον έλεγχο της ηλικίας γάμου στα δημοτολόγια προκύπτει ότι ο μεγαλύτερος αδελφός μπορούσε να περιμένει κατά μέσο όρο το αργότερο ως επτά χρόνια, για να παντρευτεί η μικρότερη αδελφή. Κατόπιν παντρεύονταν κι αυτός. Αλλά και η αναμονή των επτά χρόνων ήταν συζητήσιμη. Όπου επισημάνθηκε συχνά ο γάμος του αδελφού ακολουθούσε σε μερικές ημέρες, π.χ. γάμος μικρότερης αδελφής μια ή δύο ημέρες μετά τα Χριστούγεννα, γάμος μεγαλύτερου αδελφού ελάχιστες ημέρες μετά την Πρωτοχρονιά¹⁴⁷. Αυτό υποδηλώνει ότι όχι σπάνια αδελφός και αδελφή ήταν συγχρόνως αρραβωνιασμένοι. Μερικές φορές, κυρίως στην Κερατέα, αδελφοί παρέμεναν ανύπανδροι ως το τέλος της ζωής τους, γιατί δεν είχαν παντρευτεί οι αδελφές τους. Τούτο οφείλεται στη συχνότερη παρουσία της πυρηνικής οικογένειας σ' αυτό τον οικισμό. Εκεί οι γυναίκες μπορούσαν ευκολότερα να αρνηθούν τη ρύθμιση του γάμου τους από τους γονείς ή τους αδελφούς τους¹⁴⁸. Αυτό συνέβαινε όμως σπανιότερα στους δύο άλλους οικισμούς που, όντας περισσότερο γεωργικοί, ήταν πιο συντηρητικοί (πατριαρχικοί)¹⁴⁹.

147. Η αλλαγή της χρονολογίας ίσως συνδέεται με τη δεισιδαιμονία ότι οι γάμοι δύο αδελφών μέσα στον ίδιο χρόνο δεν είναι ευόκιοι. Ο ένας από τους δύο γάμους θα ατυχήσει. Από τα ληξιαρχικά βιβλία εξάλλου των γάμων συνάγεται ότι οι περισσότεροι γίνονταν την άνοιξη και το φθινόπωρο, σπανιότερα όμως τελούνταν τους μήνες Μάρτη και Μάη. Ο πρώτος γιατί συμπίπτει με τη σαρακοστή και ο δεύτερος, γιατί δε θεωρείται αίσιος. Επίσης γίνονταν σπανιότερα το μήνα Σεπτέμβρη που συμπίπτει με τον τρύγο. Οι γάμοι τελούνταν όλες τις ημέρες της εβδομάδας αλλά συχότερα την Κυριακή και το Σάββατο, πρωινές, μεσημερινές ή απογευματινές ώρες.

148. Στην Κερατέα μερικές φορές ρωτούσαν τις κοπέλες. Πληροφορητής μου ανέφερε περίπτωση όπου είκοσι γαμπροί ζήτησαν γυναίκα αλλά αυτή δε δέχτηκε, μένοντας ανύπανδρη.

149. Πρβ. G. R. Bee, H. Stone, Mate-Selection Systems and Criteria: Variation According to Family Structure, *Journal of Marriage and the Family* (1980) 319-326.

Οι κανόνες σειράς γάμου διαταράσσονταν συνήθως, αν η οικογένεια ήταν πολύτεκνη και όταν ο αδελφός διέθετε δική του προσοδοφόρα εργασία και δεν ήταν υποχρεωμένος να περιμένει την έγκριση του πατέρα του. Ουσιαστικά δηλ. δεν είχε ανάγκη από την παραχώρηση αγροτεμαχίου ή αριθμού ζώων, για να ζήσει την οικογένεια του, π.χ. ήταν οδηγός αυτοκινήτου, τεχνίτης κλπ. Πράγματι έχουν παρατηρηθεί αποκληρώσεις γιου από τον πατέρα, γιατί παντρεύτηκε πριν από τις αδελφές τους, ερχόμενος με αυτό τον τρόπο σε σύγκρουση με την οικογενειακή γαμήλια στρατηγική¹⁵⁰. Τούτο σημαίνει ότι η παραβίαση της σειράς παρατηρείται σπανιότερα στους γεωργούς και στους κτηνοτρόφους και επομένως στους δύο γεωργοκτηνοτροφικούς οικισμούς Κουβαρά και Καλύβια. Το βάρος ατομικής και οικογενειακής στρατηγικής δεν παρουσιάζεται ταυτόσημο στους τρεις οικισμούς.

Τα παραπάνω αποδεικνύονται από τα δημοτολόγια. Π.χ. στα Καλύβια και στον Κουβαρά η σειρά γάμου αδελφάδων-αδελφών άλλαξε σπανιότερα, ενώ οι μεγάλοι αδελφοί περίμεναν κατά κανόνα το γάμο της μικρότερης αδελφής σε ποσοστό 95 – 100%. Αντίθετα, στην Κερατέα η σειρά γάμου άλλαξε συχνότερα, ενώ η αναμονή αδελφών για να παντρευτούν οι μικρότερες αδελφές δεν ήταν σταθερή (ποσοστό 50-60%). Η αναμονή τους δηλ. ήταν περισσότερα χρόνια, ενώ σε σπάνιες περιπτώσεις δεν υπήρχε καθόλου. Αυτό σημαίνει ότι, λόγω της μεγαλύτερης κοινωνικής διαφοροποίησης-διαστρωμάτωσης στην Κερατέα, οι στρατηγικές ήταν ισχυρότερες από τους κανόνες, ενώ στους δύο άλλους οικισμούς συνέβαινε το αντίθετο. Οι διαφορές εξηγούνται από τη μεγαλύτερη κοινωνική κινητικότητα σ' αυτόν τον ημιαγροτικό-ημιαστικό οικισμό.

Ως προς τη διαφορά ηλικίας, η οποία άλλωστε είναι συνάρτηση της καθυστέρησης του γάμου των αδελφών έναντι των αδελφάδων, από τη μελέτη του δημοτολογίου συνάγεται ότι οι γυναίκες ήταν κατά κανόνα μικρότερες σε ποσοστό 80% στον Κουβαρά, σε ποσοστό 76% στα Καλύβια και σε ποσοστό 77% στην Κερατέα. Σπάνια επομένως οι γυναίκες ήταν μεγαλύτερες από τους άνδρες. Τούτο συνέβαινε σε ποσοστό 14% στα Καλύβια και στην Κερατέα και σε ποσοστό 11% στον Κουβαρά. Τα υπόλοιπα ποσοστά αντιστοιχούν στις περιπτώσεις όπου οι γυναίκες ήταν ίσης ηλικίας με τους άνδρες.

150. Σε μια περίπτωση που αναφέρω σε άλλη ανακοίνωσή μου ο γιος ήταν σιδηρουργός.

Στα Καλύβια και στον Κουβαρά οι άνδρες ήταν κατά μέσο όρο 5,5 χρόνια μεγαλύτεροι από τις γυναίκες. Αντίθετα, στην Κερατέα ήταν 6,5 χρόνια, πράγμα που υποδηλώνει και μεγαλύτερη καθυστέρησή τους για το γάμο της μικρότερης αδελφής. Οι γυναίκες ήταν κατά μέσο όρο μεγαλύτερες από τους άνδρες στα Καλύβια και στην Κερατέα 2,8 και στον Κουβαρά 2,5. Οι παραπάνω διαφορές εκτός των άλλων λόγων που ανέφερα εξηγούνται και από την προτίμηση στη σειρά γάμου των γυναικών. Ο μέσος όρος διαφοράς ηλικίας ανδρών-γυναϊκών από 5,5 έως 6,5 χρόνια αντιστοιχεί ουσιαστικά στην καθυστέρηση των μεγαλύτερων αδελφών έναντι των μικρότερων αδελφάδων, που κυμαίνεται γύρω στα 7 χρόνια. Δηλαδή οφείλεται και σε δημογραφικούς λόγους (αναλογία φύλων κλπ.).

Ένας άλλος λόγος, που συνδέεται με την επικράτηση της πυρηνικής οικογένειας, ήταν η ανάγκη γηροκόμησης του άνδρα από τη γυναίκα του, η οποία έπρεπε γι' αυτό το λόγο να είναι νεότερη (ατομική στρατηγική). Πράγματι όπως έδειξα σε άλλη ανακοίνωσή μου οι άνδρες αποχωρούσαν ενωρίτερα από τη ζωή, ώστε συχνά αρχηγοί οικογενειών ήταν χήρες, γεγονός που έδινε μια γυναικοκρατική χροιά στην οικογένεια. Η γυναίκα θα γηροκομούσε τον άνδρα της και θα τη γηροκομούσαν με τη σειρά τους τα παιδιά της, εξασφαλισμένη με τον τρόπο που εξέθεσα, όταν εξέτασα τις γαμήλιες παροχές και τη στρατηγική μεταβίβασης της περιουσίας.

Οι ηλικίες γάμου ήταν μάλλον μικρές¹⁵¹. Παρόλο που δεν γίνονταν κατά κανόνα γάμοι σε παιδική ηλικία, η επεξεργασία των στοιχείων των δημοτολογίων δείχνει μεγάλο ποσοστό γυναικών που ήταν ήδη παντρεμένες πριν

151. Επικρατεί η αντίληψη ότι "τα παιδιά, όταν μπλέκαν, αρραβωνιάζονταν και παντρεύονταν μικρά". Πληροφορητής από τα Καλύβια μου δήλωσε ότι γάμους σε μικρή ηλικία και σε κοντινούς βαθμούς έκαναν πλούσιες οικογένειες, για να κρατήσουν ενωμένη την περιουσία. Όταν του ζήτησα όμως να μου αναφέρει μια τέτοια περίπτωση, δεν μπόρεσε ή δεν ήθελε. Η αντίληψη πάντως είναι διάχυτη και εκφράζεται και σε πολλές άλλες περιπτώσεις. Ως προς τους πολύ κοντινούς βαθμούς συγγένειας σε συνδυασμό με την περιουσία, η Segalen (ό.π., σ. 88) υποστηρίζει ότι πρόκειται για μια ακραία μορφή ομογαμίας. Μερικές φορές όμως οι γυναίκες ήταν πολύ μικρής ηλικίας και για άλλους λόγους. Το συνοικέσιο γινόταν τότε λόγω της επιμονής του άνδρα. Αξίζει να αναφέρω μια τέτοια περίπτωση: Κάποιος ζήτησε ένα κορίτσι ορφάνο δώδεκα ετών από την μητέρα του. Αυτή του απάντησε ότι η κόρη της είναι παιδί ακόμα και του έδειξε που έπαιζε. Τότε εκείνος της απάντησε: "θα τη ντύσω στα χρυσά". Η απάντηση δείχνει την ετεροβαρή σύναψη του συνοικεσίου, όπως υποστήριξα σε άλλη ανακοίνωσή μου.

κλείσουν τα είκοσι. Τούτο ισχύει περισσότερο τον περασμένο αιώνα, όπως δείχνουν τα ποσοστά γέννησης του πρώτου παιδιού που παρουσίασα σε προηγούμενη ανακοίνωσή μου. Αντίθετα, οι άνδρες παντρεύονταν κατά κανόνα σε μεγαλύτερη ηλικία. Γενικά, τα ποσοστά αυτά έχουν σχέση με τη διαφορά ηλικίας και την πρακτική στη σειρά γάμου ανδρών-γυναικών.

Τα ποσοστά όμως δεν είναι σταθερά. Κυμαίνονται ανάλογα με την περίοδο. Π.χ. υπάρχει διαφορά στις ηλικίες για όσους έχουν γεννηθεί πριν το 1900 και έχουν παντρευτεί γύρω στα 1920 και για όσους έχουν γεννηθεί μετά το 1900 και έχουν παντρευτεί γύρω στα 1940. Αναφέρω ενδεικτικά για τον Κουβαρά: γυναίκες γεννημένες πριν το 1900 μέσος όρος ηλικίας γάμου 22,7 ετών, γεννημένες μετά το 1900 μέσος όρος ηλικίας γάμου 23,9 ετών. Από τα Καλύβια δεν διαθέτουμε στοιχεία για τους γάμους όσων γεννήθηκαν πριν το 1900. Για όσες γεννήθηκαν μετά το 1900 μέσος όρος γάμου 22,3 ετών. Στην Κερατέα για γεννημένες πριν το 1900 μέσος όρος γάμου 25,9, για τις γεννημένες μετά το 1900 μέσος όρος γάμου 26,4 χρόνια. Για τους άνδρες που έχουν γεννηθεί πριν το 1900 στον Κουβαρά μέσος όρος γάμου 25,7 χρόνια, για όσους γεννήθηκαν μετά το 1900 μέσος 27,1 χρόνια. Στα Καλύβια για τους γεννημένους μετά το 1900 μέσος όρος γάμου 26 χρόνια. Στην Κερατέα για τους γεννημένους πριν το 1900 μέσος όρος ηλικίας γάμου 29,9 και για όσους γεννήθηκαν μετά το 1900 μέσος όρος ηλικίας γάμου 26,5 χρόνια.

Παρά τη μεγάλη ηλικία γάμου των δύο φύλων στην Κερατέα τη δεύτερη περίοδο υπάρχει μια τάση σύναψης γάμων των ανδρών σε χαμηλότερες ηλικίες. Άνδρες και γυναίκες τείνουν να έχουν την ίδια ηλικία. Ενδεχομένως τούτο συνδέεται με την καταστρατήγηση την περίοδο αυτή του κανόνα προτίμησης της μικρότερης αδελφής στο γάμο, για τους λόγους που εξέθεσα πιο πάνω (εντονότερη ταξική διαίρεση, μεγαλύτερη κοινωνική κινητικότητα κλπ.).

Μια άλλη παρατήρηση είναι ότι γεωργοί, κτηνοτρόφοι και ελεύθεροι επαγγελματίες παντρεύονταν και στις δύο περιόδους κάτω από 30 ετών. Αντίθετα, οι εργάτες ιδιαίτερα στον Κουβαρά παντρεύονταν πάνω από τα 30. Στην Κερατέα οι ηλικίες γάμου αυτών των κατηγοριών έχουν πάλι σημαντική απόκλιση. Δεν υπάρχει διαφορά στην ηλικία μεταξύ γεωργών-εργατών και στις δύο περιόδους, ούτε παρατηρείται κάποια τάση γάμου σε χαμηλότερη ηλικία των γεωργών από τους εργάτες. Οι γάμοι συνάπτονταν σε μεγάλο ποσοστό και στις δύο ομάδες και πριν και μετά από τα 30. Πιστεύω ότι οι διαφορές

ως προς τις ηλικίες στους τρεις οικισμούς είναι συνάρτηση των λόγων που ανέφερα πιο πάνω.

Η σύναψη δεύτερου γάμου λόγω χηρείας από τους άνδρες ήταν πιο συχνή. Η κοινωνία δικαιολογούσε το δεύτερο γάμο του άνδρα, γιατί όπως λένε δεν μπορούσε να εξυπηρετηθεί. Για τις γυναίκες όμως ο δεύτερος γάμος ήταν σπανιότερος, χωρίς να σημαίνει ότι δεν συνήθιζόταν ή πως απαγορευόταν. Από τις γενεαλογίες προκύπτει μια αναλογία δευτερογαμίας 83,5% για τους άνδρες και 16,5% για τις γυναίκες¹⁵². Υπάρχουν πολλές περιπτώσεις όπου χήρα έπαιρνε τα παιδιά της και ξαναπαντρευόταν. Αυτό ισχύει κυρίως για τις φτωχές γυναίκες που δεν μπορούσαν να ανταπεξέλθουν οικονομικά. Τις πλούσιες χήρες, στις οποίες οι άνδρες τους είχαν αφήσει μεγάλη περιουσία τις κατέκριναν, αν ξαναπαντρευόταν. Η έμφαση επομένως στην καταγωγή εξαρτιόταν και από την οικονομική δύναμη της οικογένειας¹⁵³. Υπενθυμίζω ότι στα δικαιπρακτικά όταν ο διαθέτης άφηne ακίνητη περιουσία στη γυναίκα του, συχνά έθετε όρο ότι αυτή δεν θα ξαναπαντρευόταν, γιατί η χήρα θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει για τη σύναψη γάμου την περιουσία, η οποία φυσιολογικά έπρεπε να κληροδοτηθεί στα παιδιά τους. Η προσπάθεια επομένως σύναψης επωφελούς γάμου συνεχιζόταν και μετά από τη χηρεία. Η είσοδος εξάλλου της γυναίκας και του άνδρα που είχαν χηρέψει στη γαμήλια αγορά, έδινε τη δυνατότητα εφαρμογής κάποιου είδους γαμήλιας στρατηγικής και σε μέλη φτωχότερων οικογενειών.

Ένας άλλος λόγος που η χήρα ξαναπαντρευόταν ήταν ο τρόπος μεταχείρισής της από τους γονείς της, στους οποίους επέστρεφε, ή η συμπεριφορά των πεθερικών απέναντι της. Γνωρίζω περίπτωση όπου η χήρα έφυγε και ξαναπαντρεύτηκε, γιατί τα πεθερικά της την “ανάγκαζαν να κάνει αλέτρι”, κάτι που το θεωρούσαν πολύ ταπεινωτικό για τη γυναίκα στα χωριά αυτά. Πάντως οι οικονομικές συνέπειες ενός δεύτερου γάμου χήρου ή χήρας, όπως η

152. Στα ληξιαρχικά αρχεία των γάμων από το 1930 έως το 1940 η αναλογία δευτερογαμίας ανδρών-γυναικών είναι: ποσοστό 79% έναντι 21%. Στη Μάνη όπου η κοινωνία είχε περισσότερο πατρογραμμικό χαρακτήρα και δεν επιτρεπόταν στις χήρες να ξαναπαντρευτούν, οι δευτερογαμίες των γυναικών έναντι των ανδρών ήταν 5% προς 95%: Αλεξάκη, Τα γένη, ό.π., σ. 281, υποσ. 64.

153. Έχει σχέση με την απουσία, όπως ανέφερα, και της “εξαγοράς της νύφης”.

μεταβίβαση περιουσιακών στοιχείων (παλικαριάτικο, θεώρητρο), τη στιγμή που υπήρχαν παιδιά, καθώς και ο φόβος κακομεταχείρισης των πρώτων παιδιών από τον πατριό ή τη μητριά είχαν σαν αποτέλεσμα να σκέφτονται πολύ οι χήροι και οι χήρες αν θα ξαναπαντρευτούν. Ιδιαίτερα αν υπήρχε μεγάλη κόρη, για να φροντίζει τα μικρότερα αδέρφια και το νοικοκυριό, ο πατέρας απέφευγε σχεδόν πάντα το δεύτερο γάμο. Συχνά όμως παντρεύονταν χήροι με χήρες.

Σε περίπτωση θανάτου αρραβωνιαστικού συνήθως το συνοικέσιο δεν διαλύεται. Η αρραβωνιαστική μπορούσε να παντρευτεί τον αδελφό του αρραβωνιαστικού και αντίστροφα. Μια τέτοια ρύθμιση όμως δεν τη θεωρούσαν όλοι τόσο καλή. Εντελώς απαγορευόταν ο γάμος γυναίκας που χήρευε με τον αδελφό του πεθαμένου συζύγου (levirate). Δεν θεωρούσαν όμως τόσο κακό το γάμο με κάποιο μακρινό συγγενή του συζύγου και μάλλον τον προτιμούσαν¹⁵⁴. Θεωρούσαν εξάλλου λιγότερο κακή την περίπτωση να παντρευτεί η αδελφή τον άνδρα της πεθαμένης αδελφής της, αν αυτή είχε μικρά παιδιά. Με τον τρόπο αυτό τα παιδιά θά είχαν ένα συγγενικό πρόσωπο να τα φροντίζει και όχι μια ξένη μητριά. Παρ' όλα αυτά δεν γνωρίζω καμιά παρόμοια περίπτωση από τους τρεις οικισμούς.

Δεν παρατηρείται εξάλλου το έδιμο της πρόσληψης δεύτερης συζύγου με ή χωρίς επίσημο γάμο σε περίπτωση ατεκνίας ή απόκτησης μόνο θηλυκών παιδιών¹⁵⁵, όπως σε άλλες πιο πατριαρχικές περιοχές στην Ελλάδα. Μπορούσε όμως ο άνδρας, αν ήθελε, να χωρίσει τη γυναίκα του και να ξαναπαντρευτεί. Αλλά τα διαζύγια πριν το 1940 ήταν σχεδόν ανύπαρκτα¹⁵⁶. Συχνότερα έλυναν το πρόβλημα της ατεκνίας με την υιοθεσία, όπως είδαμε στην

154. Πρβ. παρόμοιες πρακτικές στην Ευρώπη: Sandra Ott, ό.π., σ. 249. Σημειώνω ότι το levirate συνηδιζόταν στους Αλβανούς Γκέγκηδες: A. E. M. J. Pans, Levirate and Sororate and the Terminological Classification of Uncles, Aunts and Siblings Children, *Ethnology* 28 (1989) 343 και 351.

155. E. P. Alexakis, L' épouse secondaire ou la strategie du patrilineage en Grèce. *Etudes et Documents Balcaniques et Mediterranéens* 16 (1992) 4–20.

156. Λένε ότι “ξύλο έτρωγαν οι γυναίκες, διαζύγια όμως δεν έπαιρναν”. Πράγματι στα δημοτολόγια δεν βρίσκω καταγεγραμμένα διαζύγια πριν το 1940. Αυτό δεν σημαίνει όμως ότι δεν υπήρχαν περιπτώσεις χωρισμών και εγκαταλείψεων.

εξέταση του συστήματος συγγένειας. Μια μοναδική περίπτωση απόκτησης παιδιού με την υπηρέτρια που μου ανέφεραν στα Καλύβια αποτελεί εξαίρεση και δεν μπορεί να θεωρηθεί κανόνας¹⁵⁷.

Πριν κλείσω κι αυτό το κεφάλαιο πρέπει να αναφέρω το έθιμο που εφαρμόζεται στα χωριά της ΝΑ. Αττικής να “βάζουν οι γονείς τους αρραβωνιασμένους να κοιμούνται μαζί”. Οι πληροφορητές υποστηρίζουν ότι πρόκειται για νεότερη συνήθεια. Αν αυτές οι πληροφορίες συσχετισθούν με τον “αγνείας έλεγχο”, που γινόταν παλιότερα, πρέπει να είναι ενμέρει σωστές¹⁵⁸. Λέγεται άλλωστε ότι η γυναίκα έπρεπε να πάει στη στέψη “με δόξα και τιμή” και ότι “αν δεν ήταν τίμια, τους έβαζαν το σαμάρι στην πόρτα” και ακόμα “πως έπρεπε πρώτα να τον γνωρίσει τον άνδρα με τον αρραβώνα και μετά να τον αποκτήσει η γυναίκα”. Μια σύγκριση όμως των ημερομηνιών γέννησης του πρώτου παιδιού με την ημερομηνία γάμου στα δημοτολόγια δείχνει ότι σε σημαντικό ποσοστό η γυναίκα πήγαινε στη στέψη έγκυος. Ειδικότερα για τον Κουβαρά το ποσοστό είναι 5,5% των περιπτώσεων που διαθέτουμε πληροφορίες για την ημερομηνία γάμου και την ημερομηνία γέννησης του πρώτου παιδιού. Για τα Καλύβια άμεσα στοιχεία δεν υπάρχουν από τα δημοτολόγια. Διαθέτουμε όμως έμμεσες πληροφορίες για το χρονικό διάστημα 1930–1936 από τη διασταύρωση των ημερομηνιών γάμου του ληξιαρχείου και της γέννησης του πρώτου παιδιού από τα δημοτολόγια. Από την επεξεργασία του υλικού προκύπτει για τον οικισμό αυτόν ποσοστό γύρω στο 9%. Στην Κερατέα το ποσοστό ανέρχεται στο 23,5%, ενώ υπάρχουν και περιπτώσεις γάμων που έχουν τελεσθεί μετά τη γέννηση του πρώτου παιδιού (ποσοστό 5,5% των παραπάνω περιπτώσεων). Τα υψηλά ποσοστά στην Κερατέα εξηγούνται από την προχωρημένη αστικοποίηση του οικισμού.

Συζήτησα το θέμα με τους πληροφορητές, οι οποίοι επέμεναν ότι ίσως η γυναίκα συλλάμβανε το παιδί έξω, στα κτήματα. Παρόλο που οι προγαμιαί-

157. Πλούσιος έμπορος που πέθαναν ο γιος του και η γυναίκα του παντρεύτηκε για δεύτερη φορά αλλά δεν απόκτησε με την καινούργια σύζυγο παιδί. Τότε ήλθε σε συμφωνία με την υπηρέτρια του και απόκτησε με αυτή κόρη, την οποία υιοθέτησε. Τη μητέρα της την εξασφάλισε με ακίνητη περιουσία.

158. Η πρακτική αυτή πάντως είναι πολύ παλιά στην Ευρώπη, πρβ. Goody, *The Development*, ό.π., σ. 147.

ες σχέσεις αυτού του είδους δεν αποκλείονταν —δεν τις θεωρούσαν άλλωστε απολύτως απαγορευμένες, αν ήταν αρραβωνιασμένοι—, δεν μπορούμε να δεχτούμε ότι οφείλονταν μόνο στον παραπάνω λόγο. Μια λειτουργία τους ήταν να αποδειχθεί η γονιμότητα της γυναίκας (για μερικούς πληροφορητές και η ικανότητα του άνδρα) για λόγους κληρονομικούς και διαδοχής, όπως ανέφερα σε άλλη ανακοίνωσή μου. Πρέπει όμως να απέβλεπε και στη σταθεροποίηση του συνοικεσίου¹⁵⁹. Φαίνεται ότι από τη στιγμή που γινόταν επίσημος αρραβώνας και με την ευλογία ιερέα παλιότερα, οι γονείς ήταν πιο ανεκτικοί. Δεν σήμαινε όμως αυτή η χαλαρότητα σε κάθε περίπτωση και ολοκληρωμένες σχέσεις¹⁶⁰. Πάντως όλοι συμφωνούν ότι ο αρραβώνας ήταν μισός γάμος και σε περίπτωση θανάτου του αρραβωνιαστικού, θεωρούσαν τη γυναίκα ουσιαστικά χήρα. Αυτός ήταν ένας επιπλέον λόγος που μετά το θάνατο του αρραβωνιαστικού το συνοικέσιο δεν διαλύονταν αλλά συνεχιζόταν με το γάμο της αρραβωνιαστικής με τον αδελφό του. Διαφορετικά η αποκατάσταση της θα ήταν προβληματική στη συντηρητική κοινωνία των χωριών.

Οι πληροφορητές δεν συμφωνούν για το πότε άρχισε να εφαρμόζεται αυτή η πρακτική. Άλλοι υποστηρίζουν ότι χρονολογείται από το 1922, άλλοι από το 1912. Πάντως όλοι προβάλλουν ως δικαιολογία τους πολέμους. Από τα στοιχεία όμως των δημοτολογίων προκύπτει ότι στην Κερατέα χρονολογείται ήδη από το 1906, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν εφαρμόζονταν παλιότερα, ενώ στον Κουβαρά που έτσι και αλλιώς ήταν πιο συντηρητικός από το 1920. Πρέπει να αναφέρω ότι οι πληροφορητές αποσιωπούν συχνά το γεγονός και μερικές φορές αρνούνται ότι εφαρμόζαν ή εφαρμόζουν το έδιμο. Λένε ότι “στο άλλο χωριό τους στρώνουν το κρεβάτι”. Συνάγεται από τα παραπάνω ότι δεν ήταν γενικός κανόνας αλλά η εφαρμογή του εδιμού και ο τρόπος εφαρμογής εξαρτιόταν από τις οικογένειες.

159. Το έδιμο του ipso facto γάμου παρατηρείται τα τελευταία χρόνια και σε άλλες περιοχές του ελληνικού χώρου ακόμα και στην Κύπρο.: *Paul Santa Cassia, Property in Greek Cypriot Marriages Strategies 1920–1980, Man 17 (1982) 654.*

160. Σημειώνω ότι μερικές φορές οι γονείς του γαμπρού απαιτούσαν την εφαρμογή του εδιμού με συνέπεια συχνά τη διάλυση του αρραβώνα: *Weale–Badieritaki, A Study of the Folklore, ό.π., σ. 145.*

Οι προγαμιαίες σχέσεις πριν από “το λογόδοσμα” ή τον αρραβώνα ήταν αυστηρά απαγορευμένες, γιατί όπως συμβαίνει σε πολλές παραδοσιακές κοινωνίες είχε επιπτώσεις στην αποκατάσταση της κοπέλας¹⁶¹. Θεωρούσαν ότι δεν έπρεπε να “ακουστεί τίποτα”, γιατί η κοπέλα θα είχε μειωμένα προσόντα στη γαμήλια αγορά. Αν ακουγόταν κάτι σχετικό, οι γονείς έσπευδαν να επισημοποιήσουν τη σχέση, εφόσον θεωρούσαν το συνοικέσιο συμφέρον. Διαφορετικά πίεζαν τους νέους να διακόψουν, πριν οι σχέσεις τους προχωρήσουν περισσότερο. Αν οι νέοι επέμεναν παρά τη θέληση των γονιών, ακολουθούσαν απαγωγές. Η εξέλιξη όμως αυτή που ήταν αντίθετη στις επίσημες γαμήλιες ανταλλαγές¹⁶² είχε και άλλες προεκτάσεις σχετικές με την προικοδότηση κλπ. Από τις περιπτώσεις απαγωγών που γνωρίζω, οι οποίες ήταν κατά κανόνα εκούσιες και επομένως όχι πραγματικές “αρπαγές”, φαίνεται ότι ήταν συχνότερες λόγω αντίθεσης των γονιών της νύφης¹⁶³. Τούτο είναι φυσικό, γιατί αν αντιδρούσαν οι γονείς του γαμπρού, ο γάμος γινόταν κανονικά χωρίς την άδεια τους. Άλλωστε σ’ αυτές τις περιπτώσεις αρκετά συχνά ο γαμπρός εγκαθίστατο σύγαμπρος. Στην άρνηση των γονιών της κοπέλας συνέβαιναν μερικές φορές και οι συκοφαντίες κατά του γαμπρού ή της προσωπική προκατάληψη ότι “αυτός δεν θα είχε προκοπή”¹⁶⁴.

161. Συμβιώσεις χωρίς γάμο συνέβαιναν σπανιότατα. Μια μοναδική περίπτωση γνωρίζω, η οποία τελικά κατέληξε σε χωρισμό. Η γυναίκα εγκαταστάθηκε στην Αθήνα, όπου παντρεύτηκε.

162. Ως “αντιθεσμός” χαρακτηρίζεται από τον *Ravis-Giordani*, ό.π., σ. 190.

163. Μπορεί να απέβλεπαν να παντρεύουν την κόρη τους χωρίς προίκα. Με αυτό τον τρόπο παρακινούσαν το γαμπρό να την απαγάγει. Πρόκειται δηλ. για εικονικές απαγωγές, πρβ. *Pitt – Rivers, Marriage par rapt, Le prix de l’ alliance*, ό.π., σ. 56. Ο εικονικός χαρακτήρας των απαγωγών φαίνεται μερικές φορές και από τις φράσεις που χρησιμοποιούν. Λένε π.χ.: “εβός νούσα γαμπρό” (= έκλεψε ο γαμπρός τη νύφη), που δείχνει την πρωτοβουλία του άνδρα, αλλά και “ουβόδα” (= κλέφτηκαν), που υποδηλώνει προσυνηννόηση. Συχνά ο γαμπρός την έφερε σε κάποια συγγενική οικία χωρίς ένα ρούχο. Σε μια περίπτωση μάλιστα ένας την πήγε ξυπόλητη στη θεία του. Και στις δύο περιπτώσεις πάντως η νύφη δύσκολα μπορούσε να διεκδικήσει τα περιουσιακά δικαιώματά της. Στην πράξη όμως απόλυτη αποκλήρωση δεν συνέβαινε σχεδόν ποτέ. Γινόταν ρύθμιση και έπαιρνε ένα μικρό μερίδιο, διαφορετικά το πρόβλημα το τακτοποιούσαν τα αδέρφια στον τελικό διακανονισμό μετά το θάνατο των γονιών.

164. Τα παλιά χρόνια και με το τράβηγμα της κοτσίδας προέκυπτε πρόβλημα αποκατάστασης της κοπέλας. Τη θεωρούσαν ατιμασμένη και ο υπαίτιος έπρεπε να την παντρευτεί.

Τέλος, οι αντιδράσεις δεν οφείλονταν μόνο στην πραγματική ή υποθετική διαφορά status των δύο οικογενειών αλλά και σε παραβιάσεις της σειράς γάμου μέσα στην οικογένεια και στους κοντινούς βαθμούς συγγένειας. Η σύναψη επομένως γάμων με απαγωγή, που δεν ήταν καθόλου σπάνιοι, δείχνει την καταστρατήγηση των κανόνων. Πάντως οι απαγωγές οδηγούσαν σπανιότατα σε αιματοχυσίες λόγω της προσβολής του οικογενειακού γοήτρου, όπως θα συνέβαινε σε άλλες περιοχές με περισσότερο πατριαρχικό χαρακτήρα (Μάνη, Κρήτη κ.α.). Εδώ μετά από μια απαγωγή ακολουθούσε συνήθως μια σύντομη περίοδος ψυχρότητας μεταξύ των δύο οικογενειών, οι οποίες τελικά συμφιλιώνονταν με τη γέννηση του πρώτου παιδιού.

4. Συμπεράσματα

Μετά από λεπτομερή ανάλυση του συστήματος συγγένειας και της γαμήλιας στρατηγικής μπορούμε να προχωρήσουμε σε ορισμένα γενικά συμπεράσματα, συνεκτιμώντας και τις άλλες παραμέτρους (γαμήλιες παροχές, οικογενειακές δομές κλπ.).

Το σύστημα συγγένειας βρίσκεται σε απόλυτη αντιστοιχία με τη γαμήλια στρατηγική. Πρόκειται για ένα αμφιπλευρικό σύστημα, όπως δείχνει η αμφιπλευρική απαγόρευση των γάμων μέχρι τον 7ο-8ο βαθμό. Το σύστημα όμως το χαρακτηρίζει κάποια πατροπλευρική έμφαση ως προς την εξωγαμία. Μονάδες γαμήλιας ανταλλαγής και αγκιστείας είναι τα αμφιγραμμικά σόγια που διακρίνονται με ιδιαίτερες ονομασίες (παρωνύμια κλπ.). Η αμφιγραμμικότητα είναι φανερή και από άλλες εκδηλώσεις των γαμήλιων ανταλλαγών. Π.χ. η απαγόρευση ανταλλαγής γυναικών ισχύει, άσχετα από την πατροπλευρική έμφαση, για το αμφιγραμμικό σόι. Το γενεαλογικό σύστημα είναι “τεμαχιακό” (segmentary). Ο τεμαχισμός δίνει επίσης έμφαση στην πατρική πλευρά, εφόσον οι διακλαδώσεις γίνονται κατά κανόνα με αφετηρία αρσενικούς προγόνους, ενώ οι κλάδοι που προέρχονται εκ θηλυγονίας ή σχηματίζονται με αφετηρία γυναίκες προγόνους, αποσχίζονται ταχύτερα και ευκολότερα από ότι κλάδοι που προέρχονται εξ αρρενογονίας. Η πατρογραμμική καταγωγή πάντως δεν προσφέρει παρά μόνο ένα προνομιακό status στα μέλη των ομάδων και τίποτα περισσότερο. Το τεμαχιακό σύστημα εξάλλου βρίσκεται σε άμεση σχέση με τις πρακτικές κληρονομιάς-μεταβίβασης της περιουσίας και εξωγαμίας.

Η κοινωνική δομή στηρίζεται αφενός στην καταγωγή, αφετέρου στην αγχιστεία. Τούτο σημαίνει ότι η αγχιστεία λύνει προβλήματα, τα οποία δεν μπορεί να λύσει η συγγένεια. Π.χ. η επανένωση των ακινήτων περιουσιών πραγματοποιείται περισσότερο με τους γάμους παρά με τις αγοραπωλησίες μεταξύ συγγενών. Η στρατηγική αυτή υποδηλώνει ισχυρά κληρονομικά δικαιώματα των γυναικών στην ακίνητη περιουσία και ενισχύει την άποψη ότι οι γαμήλιες στρατηγικές πρέπει να μελετώνται πάντα σε συνάρτηση με τις στρατηγικές μεταβίβασης της περιουσίας, ενώ και οι γάμοι δεν πρέπει να εξετάζονται μεμονωμένα αλλά σε συσχετισμό με τους προηγούμενους.

Το σύστημα όπως το περιέγραψα έχει στενή σχέση με τη μορφή και τη δομή της αμφιπλευρικής πυρηνικής και πυρηνικής οικογένειας και στηρίζεται σ' αυτή. Η οικογένεια παρά τις διαφορές που παρατηρούνται στους τρεις οικισμούς (μέγεθος, αριθμός παιδιών, διαφορετικές ηλικίες γάμου που συνδέονται με διαφορετικές στρατηγικές γονιμότητας) είναι ουσιαστικά αμφιπλευρική. Το σημαντικό εξάλλου ποσοστό υπογαμίας των γυναικών που παρατηρούμε δείχνει ότι τις περισσότερες φορές οι γαμπροί, άσχετα αν έχουν εγκατασταθεί ή όχι, σώγαμπροι, βρίσκονται κάτω από την κυριαρχία των πεθερικών τους. Η σύναψη εξάλλου των υπογαμικών συνοικεσίων, η οποία κατατάσσει την αγχιστεία στον τύπο συλλογικοί "δότες" και συλλογικοί "λήπτες γυναικών" – ιεραρχικά ανώτεροι και ιεραρχικά κατώτεροι, μετατρέπει τους συλλογικούς "δότες γυναικών" σε συλλογικούς "λήπτες ανδρών" και οδηγεί αναγκαστικά σε αμφιπλευρικές δομές. Δηλαδή το αμφιπλευρικό σύστημα βρίσκεται σε άμεση σχέση με τη μεγάλη κοινωνική κινητικότητα μέσω του γάμου, που παρατηρείται στην περιοχή. Η συχνότερη εξάλλου παρουσία της πυρηνικής οικογένειας σ' αυτό το κοινωνικό πλαίσιο επιβεβαιώνει την άποψη ότι ο γυναικοτοπικός γάμος στην Ελλάδα περνάει πάντα από ένα στάδιο πυρηνικοποίησης της οικογένειας.

Το αμφιπλευρικό σύστημα εκφράζεται και με πολλούς άλλους τρόπους, π.χ την υιοθεσία, η οποία χαρακτηρίζει εξελιγμένες κοινωνίες, όπου επικρατεί η κάθετη μεταβίβαση της περιουσίας και η πυρηνική οικογένεια, παράλληλα με τη σημαντική διαφοροποίηση των οικογενειών ως προς τον πλούτο και την ακίνητη περιουσία. Πρέπει δηλ. να συνεχισθεί η συγγενική γραμμή των πλουσιών οικογενειών με την υιοθεσία. Η συχνότητα της υιοθεσίας συγγενών παιδιών (αδελφής ή αδελφού) παρά τις μικρές διαφορές ως προς τα

ποσοστά αποδεικνύει την ισχυρή ιδεολογία της συγγένειας και την ανάγκη η ακίνητη περιουσία να παραμείνει μέσα στην ομάδα συγγένειας. Έτσι εξηγείται και γιατί οι γάμοι γυναικών με ξένους εγκαταστημένους στον οικισμό μετατρέπουν αυτούς τους γαμπρούς ουσιαστικά σε μέλη των σογιών.

Είναι δύσκολο σε κοινωνίες με έντονη διαστρωμάτωση και κάποια ιεραρχία μεταξύ των συγγενικών ομάδων, να μην αναπτυχθεί αμφιγραμμικό ή αμφιπλευρικό σύστημα συγγένειας. Η πατρογραμμική δομή, στο βαθμό που μπορεί να υπάρχει σε περιπτώσεις ιεραρχικής και ταξικής διαστρωμάτωσης μεταξύ συγγενικών ομάδων, εκδηλώνεται με το θεσμό της “εξαγοράς της νύφης”, ο οποίος κατοχυρώνει τα παιδιά στην ομάδα συγγένειας του άνδρα. Εδώ όμως δεν συναντάμε “εξαγορά της νύφης” αλλά τους θεσμούς της προίκας και της “προγαμιαίας δωρεάς”. Η προίκα σε ακίνητα αποδεικνύει, όπως ανέφερα, μεταξύ των άλλων τα ισχυρά κληρονομικά δικαιώματα των γυναικών, ενώ η “προγαμιαία δωρεά” την ετεροβαρή σχέση υπέρ της γυναίκας στη σύναψη του συνοικεσίου και ταυτόχρονα τη θεσμοποιημένη προσωπική σχέση γαμπρού, πεθερού και νύφης. Η σχέση αυτή συνδέεται με την ευρεία παρουσία της πυρηνικής οικογένειας.

Το αμφιγραμμικό σύστημα οργάνωσης πρέπει να συνδεθεί και με τη διγλωσσία των κατοίκων. Είναι ευνόητο να υπάρχει ανταγωνισμός και απαίτηση για υπολογισμό της καταγωγής και από τους ελληνόφωνους προγόνους. Οφείλεται επίσης στη μετανάστευση, στη μεγάλη δηλ. γεωγραφική κινητικότητα, και ιδιαίτερα στους διαφορετικούς τόπους προέλευσης των κατοίκων. Η εγκατάσταση πολυάριθμων ξένων από άλλες περιοχές της Ελλάδας είναι από τους σημαντικότερους παράγοντες ανάπτυξης του αμφιγραμμικού συστήματος. Είναι επόμενο οι άνδρες που εγκαθίστανται στην περιοχή μετά το 1870, έχοντας αποκοπεί από τις δικές τους ομάδες συγγένειας, να προσκολλώνται μαζί με τα παιδιά τους στις ομάδες συγγένειας των γυναικών τους. Δεν είναι τυχαίο ότι η αμφιπλευρικότητα είναι εντονότερη στην Κερατέα και στα Καλύβια από ό,τι στον Κουβαρά. Η εξέλιξη αυτή βέβαια δεν είναι εντελώς καινούργια και δεν συνδέεται αποκλειστικά με την εγκατάσταση εργατικού δυναμικού στον ευρύτερο χώρο. Είναι παλιά και έχει σχέση με τους κτηνοτρόφους νομάδες και ημινομάδες, οι οποίοι σε αρκετές περιπτώσεις εγκαθίσταντο μόνιμα στην περιοχή, εγκαταλείποντας τις οικογένειές τους, γιατί η μόνιμη εγκατάσταση αυτών των ξένων στους οικισμούς γινόταν συχνότερα μέσω του γάμου και σπανιότερα με αγορά κτημάτων.

Ένας ακόμα λόγος για την παρουσία του αμφιγραμμικού συστήματος είναι η στενότητα του γεωγραφικού χώρου της Αττικής, η οποία δεν έχει μεγάλη ενδοχώρα, ώστε να διασκορπίζονται οι συγγενείς και οι οικογένειες σε μεγάλη έκταση. Πράγματι έχει παρατηρηθεί ότι τα περισσότερα αμφιγραμμικά συστήματα συναντώνται σε νησιά (Πολυνησία κ.α.).

Σε όλα αυτά πρέπει να προσθέσουμε και την επίδραση από τα αμφιπλευρικά συστήματα συγγένειας, τα οποία επιχωριάζουν στα νησιά του Αιγαίου, απ' όπου άλλωστε κατάγονται αρκετές οικογένειες της ΝΑ. Αττικής, καθώς και κάποιες γυναικοκρατικές καταβολές στην οργάνωση των συγγενικών ομάδων που έχουν προέλευση τη Νότια Αλβανία και τη Βόρειο Ήπειρο. Τα γυναικοκρατικά αυτά στοιχεία, τα οποία έχουν υποτιμηθεί στο σύστημα συγγένειας των Αλβανοφώνων, όπως φαίνεται λειτουργούν υποσυνείδητα και εκδηλώνονται στο συμβολικό ή ιδεολογικό επίπεδο οργάνωσης της οικογένειας και της συγγένειας (πρβ. βιτόρα, γκιρί κλπ.).

Τα αμφιγραμμικά συστήματα δεν σπανίζουν στον ελληνικό χώρο, αν και μέχρι τώρα δεν έχουν μελετηθεί με την ανθρωπολογική μέθοδο. Συναντώνται σε όλη την περιοχή του Δυτικού Αιγαίου και των ανατολικών παραλίων της χώρας: Πελοπόννησο, Στερεά Ελλάδα, Θεσσαλία, Μακεδονία ακόμα και στην Ανατολική Κρήτη. Ο χώρος διάδοσής τους αποδεικνύει τη σχέση τους, αφενός με τις εξελεγμένες κοινωνικο-οικονομικές δομές και αφετέρου με τη διατήρηση της ιδεολογίας της συγγενικής ομάδας. Ουσιαστικά πρόκειται για συνδυασμό σύγχρονων μορφών γεωργίας (εντατική καλλιέργεια, εμπορευματοποίηση παραγωγής κλπ.) με έναν αρχαιότερο κοινοτικό τρόπο παραγωγής, ο οποίος στην περίπτωση μας συνδέεται με την εκτατική καλλιέργεια. Η εκτατική καλλιέργεια όμως είναι αδύνατη χωρίς τη διατήρηση της γης μέσα στην ευρύτερη συγγενική ομάδα.

Summary

Cognatic Descent Groups and Marriage Strategy among the Albanian-speaking Greeks of the SE. Attika–Lavreotiki (1850–1940)*

In this communication we examine first the space organization in relation to the kinship system, then the structure of the large kinship groups “fares” and “soia”, describing as well in detail the segmentary system and its function. The “fares” are divided into branches or “soia”, which are named after the nicknames and the christian names of the founder ancestors. The “soia” are divided in nuclear and extended families, which too are named after the nicknames or christian names of their founders. The founder–ancestors are considered symbolically the “roots” of the groups.

A “fara” is usually created by fission from another older one and has a special surname. The “fares” haven’t any structural significance today. The “soia” are the most important descent groups and they include all the relatives descending from a common ancestor down to the third cousins. The “soia” are cognatic descent groups with a patrilineal emphasis. Essentially a “soi” consists of a patrilineal nucleus of five to seven generations to which in addition the relatives belong through women down to the third cousins. The “soi” is symbolized by the common blood.

Theoretically the “fares” are endogamous and the “soia” exogamous down to the third cousins. Marriages within the surnames (fares) lead to the fission and to the creation of new large kinship groups (fares). The exchange of women is forbidden. The brides always have to go to the same direction. If a “soi” has taken a bride from another “soi”, it

* Την περίληψη μετέφρασε στα αγγλικά ο συντάκτης της ανακοίνωσης.

is not allowed to give back another bride to that soi. In marriage it is preferable to take a matrilateral third or fourth female cousin and therefore to renovate the alliance.

The villages of Kalyvia and Keratea are 62% and 72% endogamous accordingly, while Kouvaras is only 41%. 75% of the marriages are contracted in the former municipality and 88% within the region of Mesogeia. The higher percentage of local endogamy (omochtony) is explained by the dotation of land and houses to the women.

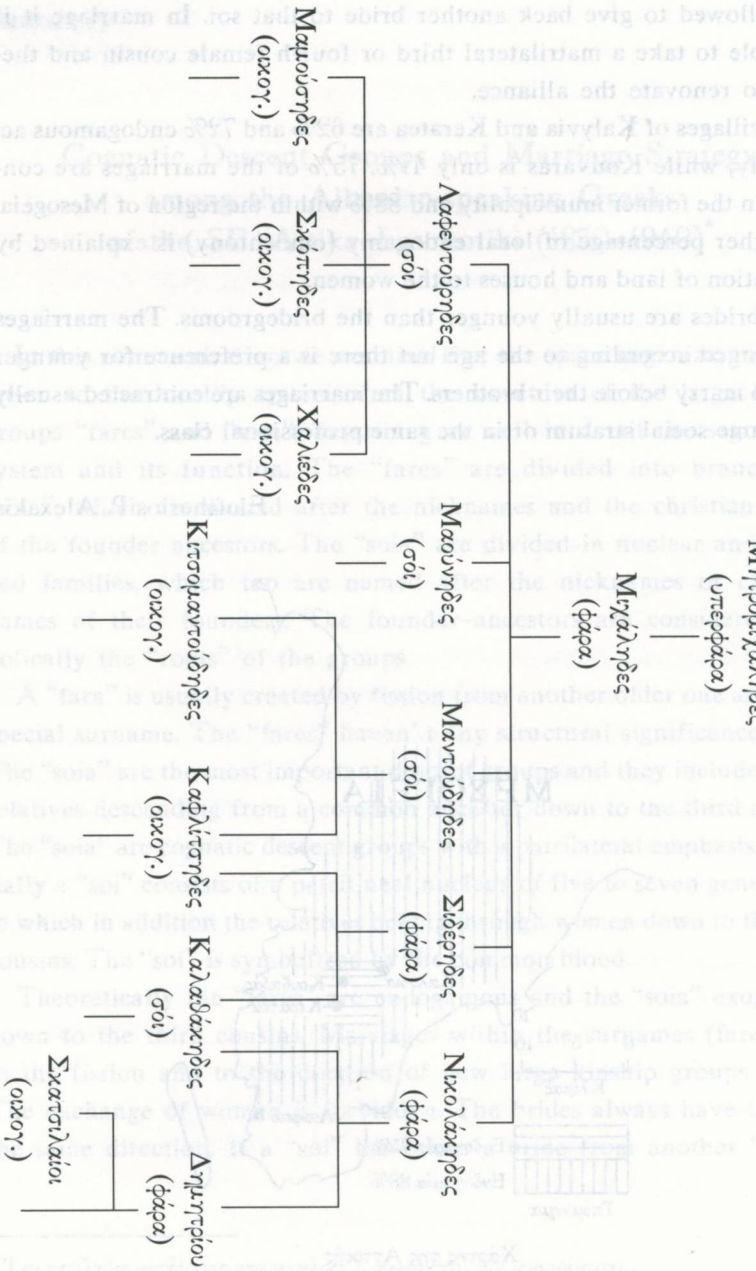
The brides are usually younger than the bridegrooms. The marriages are arranged according to the age but there is a preference for younger sisters to marry before their brothers. The marriages are contracted usually in the same social stratum or in the same professional class.

Eleftherios P. Alexakis

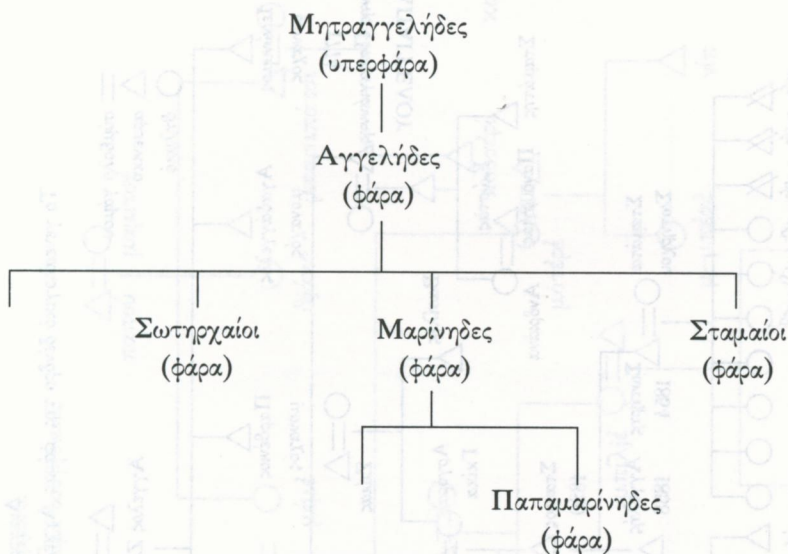
Χάρτης της Αττικής

Διάγραμμα 1.
Οι φάρες των Μητρομυγιάληδων (Καλύδια).

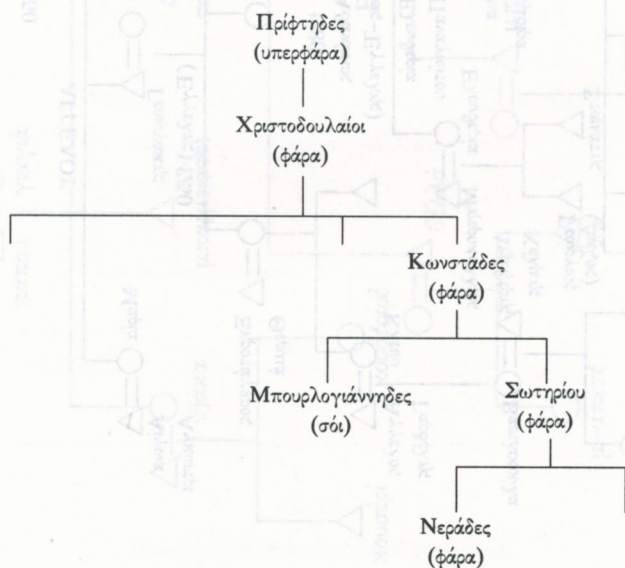
Διάγραμμα 2.

Οι φάρες των Μητραγγελήδων (Καλύβια).

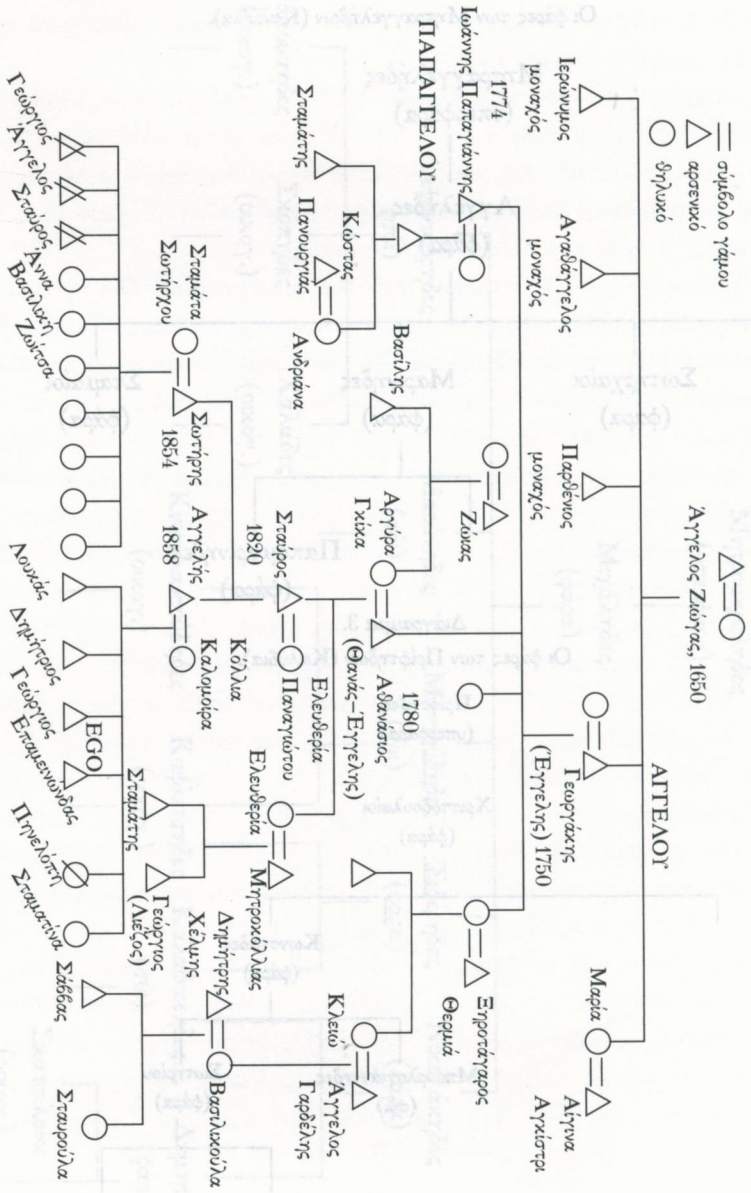
Διάγραμμα 3.

Οι φάρες των Πρίφτηδων (Καλύβια).

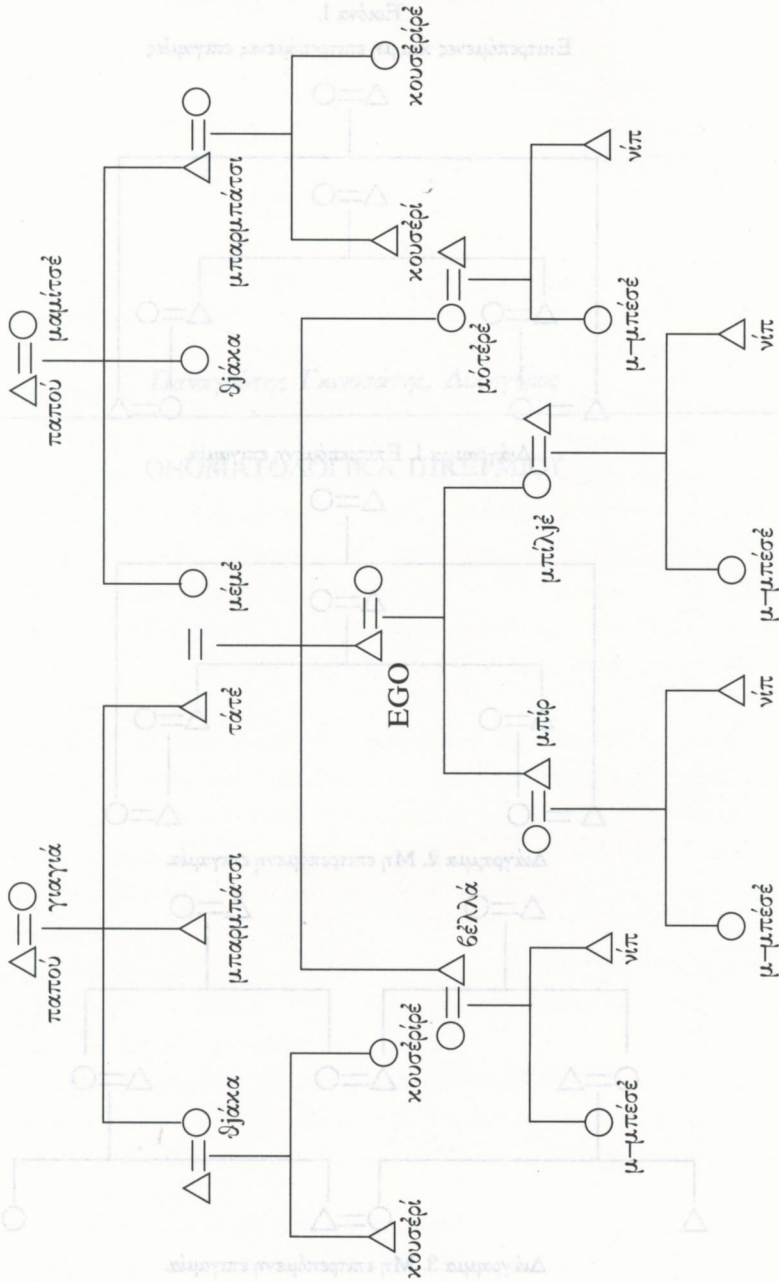

Διάγραμμα 4.

Το γενεαλογικό δένδρο της φάκας Αγγέλου (Καλύδια). Πηγή: Γεώργιος Αγγέλου

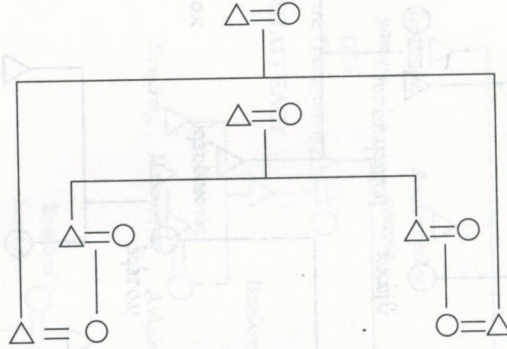

Διάγραμμα 5.
Η ορολογία της αιματοσυγγένειας

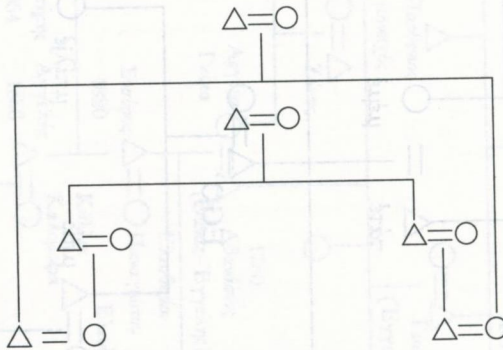

Εικόνα 1.

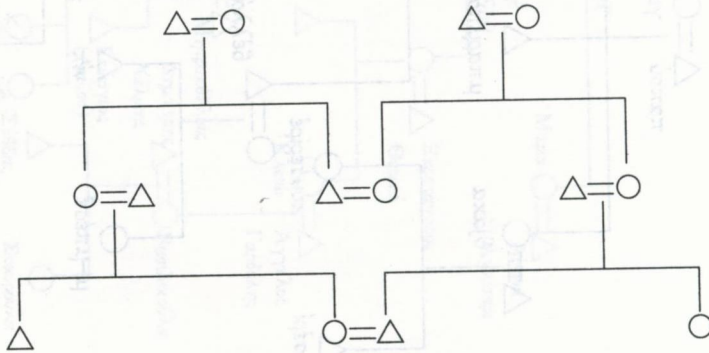
Επιτρεπόμενες και μη επιτρεπόμενες επιγαμίες

Διάγραμμα 1. Επιτρεπόμενη επιγαμία.

Διάγραμμα 2. Μη επιτρεπόμενη επιγαμία.

Διάγραμμα 3. Μη επιτρεπόμενη επιγαμία.